ISSN : 2277 - 7598

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ સંચાલિત

શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

College with Potential for Excellence

NAAC Re-accredited 'A' Grade (C.G.P.A. 3.18)

વર્ષ :– ૧૭ સને:– ૨૦૨૩–૨૦૨૪ અંક:– ૧૭

ARVALLI NO TAHUKO

The Journal

of

Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana

ARVALLI NO TAHUKO

Editorial Board :

1. Dr.Jayesh Barot	Principal	Chairman
2. Dr. B.K.Chaudhari	Librarian	Editor
3. Dr.K.S.Jadav		Member
4. Dr. R.S.Prajapati		Member
5. Dr.B.S.Patel		Member
6. Dr.Y.D.Patel		Member
7. Shri D.G.Patel		Member

Year : 09 March 2024

Publisher : Principal, Smt. R. M. Prajapati Arts College
Satlasana - 384330
Ph. 02761 - 259233, 253540
E-mail :- artscollegesatlasana@gmail.com
Website :- rmpartscollegesatlasana.org

Cover Page : Bipin Patel, Artist

Type setting : Ranjit V. Ravat

Printed by : Kohinoor Printing Press,
Satlasana

અનુક્રમણિકા

૧	**સંપાદકીય**		૧
૨	**પ્રાકકથન**		૨
૩	SOCIAL INSTITUTION OF GARASIA TRAIBS	Dr.Jayesh Barot	૩
૪	Regionalism in the Novels of R.K.Narayan	Dr.Rakesh R. Joshi	૭
૫	The Effect of Social Media on Modern Youth	Dr. Bharat S. Patel	૧૦
૬	SA VIDYA YA VIMUKTAYE	Dr. Dipak K. Desai	૧૪
૭	कालिदास की कृतिओं में नारी सौदयँ	DR.VARSHA H PATEL	૧૮
૮	आज की कविता	**र्डा०के०एस०जादव**	૨૫
૯	कबीर की निर्गुण भक्ति	प्रा.डॉ.विनोदचंद्र जी. चौधरी	૨૮
૧૦			૩૨
૧૧	સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રથોમાં નાયિકાનું ચતુર્વિધ યૌવન	ર્ડા. રમેશ એસ.પ્રજાપતિ	૪૦
૧૨	સમાજશાસ્ત્રની નવવિકસિત શાખાઃ સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ.નીલેશ બારોટ	૫૦
૧૩	'દ્વિરેફ'ની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ	ડૉ.સતીષ પટેલ	૫૫
૧૪	બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોનું રક્ષણ : ડિજિટલ ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસિસ	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૬૦
૧૫	ભારતીય ધાર્મિક સાહિત્યમાં ટેકનોલોજીની પરિકલ્પનાનું કાલ્પનિક વિશ્લેષણ	ર્ડા. વજે સિંહ કે પગી	૬૩
૧૬	અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અપૂર્વ નાટક	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	૬૯
૧૭	ધાર્મિક પ્રવાસન ક્ષેત્રે ઉભરતો નવો દ્રષ્ટીકોણ	ર્ડા.કલ્પનાબેન બી. ચૌધરી	૭૭
૧૮	સમાજની નવી રચનામાં યુવાઓની ભૂમિકા	ર્ડા. દિપીકા કે. રોહીત	૮૨
૧૯	પંચમહાકાવ્યોમાં નવધા ભક્તિ	શૈલેષકુમાર કે. જોષી	૮૫
૨૦	સામાજિક કાનૂની સુધારણા	ડૉ.માલાબેન ગામીત	૯૧
૨૧	મહાકવિ કાલિદાસની કાવ્યકૃતિ ઋતુસંહાર	પ્રા. પરમાર કરમાભાઇ લલ્લુભાઇ	૯૮
૨૨	વૃક્ષ વિહોણા વનની વેદના	ગજેન્દ્રસિંહ બાબુસિંહ ચૌહાણ	૧૦૩
૨૩	ગ્રામચેતનાની અલંકૃત નવલકથા : કિલ્લો	ડૉ. યોગેશ પટેલ	૧૦૫
૨૪	hIra]2og AnerInk lakaro	**ડો. હરેશકુમાર ચૌધરી**	૧૧૧

સંપાદકીય

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ સંચાલિત શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટસ કોલેજ, સતલાસણા નામની શૈક્ષણિક સંસ્થા ગઢવાડા પ્રદેશ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં આજે એક આગવી પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરી છે. આ વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચશિક્ષણ મળી રહે એ હેતુથી ૨૮ વર્ષથી શૈક્ષણિક સેવા કરી રહી છે. આજે ઉચ્ચશિક્ષણ તરફ નજર કરીએ છીએ તો સંશોધન ક્ષેત્રે ઘોર નિરાશા વ્યાપેલ જોવા મળે છે. અધ્યાપક પોતે પોતાના વિષયમાં ઊંડો ઊતરતો નથી. વર્તમાન સમયમાં નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ આવી ત્યારે અનેક પડકારો સાથે નવી આશા પણ બંધાય છે. શિક્ષણ તરફનો દષ્ટિકોણ પણ બદલાયો છે.વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવણીના કૌશલ્યો પણ બદલાયા. સાથે આશા પણ એટલી જ છે કે બદલાતા પ્રવાહમાં નૂતન અભિગમો ઉમેરાશે. તેમ છતા અમારી સંસ્થા સંશોધન માટે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે કામ કરી રહી છે. તેમનું સંશોધનાત્મક કાર્ય અહી મુકતા આનંદ અનુભવું છું. આવનાર સમયમાં તેમનું સંશોધનાત્મક કાર્ય સૌને મદદરૂપ થાય અને શૈક્ષણિક જગતમાં તેમની આગવી ભૂમિકા રહે તેવી આશા વ્યકત કરું છું. ' અરવલ્લીનો ટહુકો ' ની પરંપરા આગળ વધારતા વર્ષ ૨૦૨૩–૨૪, અંક ૧૭ ને પ્રકાશિત કરતાં ધન્યતા અનુભવી રહ્યો છું. આશા રાખું કે સાહિત્યના સૌ અધ્યાપકમિત્ર તેમજ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બની રહેશે.

આ અંક પ્રકાશિત કરવામાં સતત પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવા બદલ પ્રિન્સપાલ ડો. જયેશકુમાર એન.બારોટ સાહેબના અમે આભારી છીએ. કવર પેજ પર ચિત્રકાર બિપીન પટેલનું ચિત્ર મુકતા અમને અનેરો આનંદ છે. સમય મર્યાદામાં ટાઈપ સેટીગ પુરૂ કરી આપવા બદલ કોમપ્યુટર ઓપરેટર રણજીત વી. રાવત અને સમયમર્યાદામાં મુદ્રણ કાર્ય કરી આપવા બદલ કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા પ્રતિ હૃદય પૂર્વક આભારની લાગણી સંપાદક મંડળવ્યકત કરે છે.

ડૉ.ભગવાનભાઈ કે.ચૌધરી

સંપાદક

પ્રાકકથન

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ સંચલિત શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા વાર્ષિક સામાયિક 'અરવલ્લીનો ટહુકો' એ સંશોધન અને લેખન પરત્વે સૂઝ કેળવવા તરફનો અભિગમ સેવ્યો છે. આ સંસ્થાએ અનેક ચડાવ - ઉતારની સાથે અડીખમ રહી ૨૮ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાનો રાજીપો હોય જ હોય વર્તમાન સમયમાં ઉચ્ચશિક્ષણ - કેળવણી ક્ષેત્રે અમૂલ પરિવર્તનો થઈ રહયા છે. સાથે નવી શિક્ષણ નીતિ પણ આવી રહી છે. વર્તમાન બદલાતિ પરિસ્થિતી સાથે વિવિધ માધ્યમોનું આક્રમણ થઈ રહયું છેત્યારે આવા સમયે પરંપરાઓને સાથે રાખીને કંઈક નવું કરવાનો અમારો આગ્રહ રહયો છે. અમારી મથામણો સતત ઊર્ધ્વ ગતિ તરફની રહી છે અને તેના નક્કર પરિણામો પણ અમને મળ્યા છે. કેળવણી સાથે અમે સતત આગળ વધી રહયા છીએ. વિશેષ વાત એ નોંધવી જોઈએ કે અમારી સંસ્થા **NAAC** ની ત્રીજી સાયકલમાં **'A'** (3.18) ગ્રેડ મેળવી ગુજરાતમાં આર્ટ્સ કોલેજમાં મોખરે રહી છે તેનો આનંદ છે ધારેલા પરિણામો લાવવા અમો કટિબધ્ધ છીએ. આ બધાની વચ્ચે અમારી દષ્ટિ શિક્ષણ અને સમાજના વર્તમાન પ્રવાહો - પરિણામોથી વાકેફ રહી નવું સંશોધન કરી સમાજ સામે મૂક્વાની રહી છે. 'અરવલ્લીનો ટહુકો' અંક - ૧૭ તેનું પરિણામ છે. આશા છે કે અધ્યાપકો અને સંશોધન ક્ષેત્રે કામ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રસ્તુત અંક ઉપયોગી નીવડશે

આપનો
ડૉ. જયેશ એન.બારોટ
પ્રિન્સીપાલ

SOCIAL INSTITUTION OF GARASIA TRAIBS

Dr.Jayesh Barot
Principal

INTRODUCTION

Marriage is social and cultural institution, though it differs from nation to nation and society to society, exist everywhere in the world. Marriage creates family and family creates society and nation is built on society. A male and female become husband and wife after marriage where they promise each other to make happy and stand by in their goods and beds. A birth of child of the couple then becomes legal. Melinovesky stated that a father is undivided part of his child. A legal marriage provides husband, wife and their children legal relationship in society. In sociological views marriage provide essential atmosphere to a family legally married to each other. Wester Mark believed that marriage is relationship between one or more than one male or more than one female which legalized by law, in which legal rights between married couple and new born child is established. According to Hobbel marriage is social ceremony which confines the relationship between husband wife, their children and relatives in society.

In a present study is based on my observation and part of my Ph. D. work, it contain marriage pattern, selection of marriage partner, age of marriage, field of selection of marriage partner, divorce, dowery, and marriage ceremony etc in this study. Marriage ceremony is very traditional in dungari garasia Adivasi. It includes traditional marriage ceremony different from other society. Engagement ceremony, traditional band, ceremony of bath of bride and groom etc ceremony are performed. Marriage is usually arranged by their parents but in a certain cases boy and girl who prefer each other, run away from home and get married. In a present time this system has got modern touch because of culturisation,and modernization their marriage has become expensive and modern.

AGE of MARRIAGE

In a society of dunagari garasia Adivasi marriage take place at adult age. Among 300 respondetns no one has favored a marriage age below 18.majority of respondents i.e 163 were agreed at age of 18 to 20 for marriage while 98 respondents believe that 21 to 23 age is suitable age of marriage. It is notwithstanding that socially legal of women for marriage is accepted by all respondents in interview. A child marriage is rejected show that modernity has entered in their society. 188 respondents believed that 21 to 23 age is suitable for marriage, while 104 respondents believe that 24 to 26 is better age for marriage whereas only 8 respondents are of the opinion that after a male start earning ,i.e. more than 27 age need to be married.

SELECTION OF MARRIAGE PARTNER

Every society has its own pattern in selection of marriage partner in India which is varied from society to society. In an Adivasi society in India such system is varied from area to area. They are confined to certain area in a selection of their partner for marriage and have many restrictions in selection of brides and groom, many negative rules are also established for marrying outside the area and selection procedure rule in inside the marriage area also made complicated.

Adivasi usually have joint family and decision of marriage were done by elders of family though in certain cases marrying partner run away from home and get married. It was a method of selecting their own partner and after some period of time they would come back home. Increase in education, effect of modernization and socialization has put deep impression upon them now rather than marrying an elder's choice youngster prefer to marrying their own choice. Love marriage in this society has become common. Majority respondents believe that self choice need to be rather than marrying an elder's choice to reduce the rate of divorce and problems of adjustment with spouse. Some respondents believe that selection of spouse should be done with help of elders.

Selection of marriage partner is crucial matter and usually from inside the caste and sub caste selection is made in every society. Majority respondents believe that marriage partner must be selected from the caste rather than outside the cast but only four respondents believe that outside the cast and religion should not be prohibited. Adivasis have marriage ceremony, see off ceremony of bride, and may other ritual have been performed in their marriage. They have their own marriage songs. All elders from family and society attend the process. They reject the marriage in the same sub-caste.

Adivasis have their own life style, views of life, social system, and culture in India which has great challenge for sociologist nad psychologist. Family system of this society is noteworthy. Family system is world wide system remained in center in ancient time in the world since people born and live in their own family pattern and follow the ritual of their family unto death. A family pattern provide him protection, economic richness, from it also religious performances, culture, and behavior are received from the family he believe. Family system is backbone to live systematic life in society but has taken diversion in last some decade with effect of modernization ,urbanization and cultural attack from the west. The changes can be seen in inter relation of family members, pattern of inter behavior, family expectation from one others, and in a formal relationship in Adivasi family in India. An effect of modernization has not left unturned to Adivasi society in India too i.e joint family has turn into nuclear family now a days, distance between two generation occurred in high level, work and pattern of family has changed, undivided family system has been replaced by divided and medium family in Adivasi society.

MEMBERSHIP:

In a present study dungari garaia Adivasi have parental family system in which male or female child from his birth get family membership and known on father's name in society.

The analysis of respondents reveal that 122 respondent live in a nuclear family whereas 178 family (53.4%) live in a joint family. The majority share of respondents have opinion in favor of joint family rather than nuclear family while less percentage of nuclear family is seen only because of their profession , service in a distant area or insufficient facilities in their own residence in village. The study also reveal the number of family members in their house. It shows that 140 respondents have less than four members while 222 respondents have less than two member in their family. A study shows that larger family in dungari garasia Adivasi is consist of maximum four members is clear indication of small family and believe in maximum two children. Only insufficient residential facilities in their house become the sole reason to make them live separately. They build kachcha houses in their own farm which is generally called ‘‘ *kholaru* ”

RELATIONSHIP WITH FAMILY MEMBERS

217 respondents have informed that their relationship with other family members are stable and fast. They have affections and passion for one other especially during illness or any family crisis eager to help them. Family dispute among them occurred on occasion of distributing ancestral wealth but it is in meager scale. Head of family take all members in confidence before distributing the wealth. Any dispute in family is usually solved by elders.

FAMILY CONFLICT :

Internal conflict for various reason in any society is common. This society is not left behind but affectionate relationship among the members have reduced the Burdon. A few conflict occurred on difference of opinion, disloyalty with opposite partner in marriage, dispute on wealth distribution ,and dispute related to marriage in Adivasi society. Only 39 respondents have confessed their dispute in family regarding the wealth distribution but was solved by elders successfully. Increasing education level among them and contact with elite society has put deep impression among them.

FAMILY UNITY :

Dungari garasia Adivasi have good family bondage and domestic unity and ready to help one other in crisis except in a certain reason, addiction of wine, illiteracy and doubtful psyche create internal conflict among them. Majority respondents have said that domestic unity has increased than it was before. Here a notwithstanding that Female infanticide, and domestic crime, is not seen in dungari garasia Adivasi and a birth of girl child is well come by society make them differ from the upper society in India.

CONCLUSION :

In Short, we can say understand the changes took place in dungari garasia Adivasi in Aravalli district especially in marriage and family system. Family institution is available in every society, which keep on changing from time to time in modern world. It observed many changes in family institution due to effect of modernization, increase in education, urbanization, migration, and professional opportunity in dungari garasiya family since last some years. Pattern of family relation has changed, women's role,status and place in society has uplifted. Relatives have been replaced by Friends in society. Joint family is replaced by nuclear family and use of modern means have become easy to use.

1. P.V. Yung : Scientific social surverand Research 1953 P.242
2. Dr. Masvi : Ayojit vikas ane adivasiona arthik jivanma aavel parivartan
4. Bhatt Arvind : Gujarat na Chaudhario - Samajik parivartan 1985
5. Prof.Bharatbhai Tadvi : Tadvi Adivasioni Sanskruti : Gai kal ane aaj.
6. Kharadi Chandravadan : Shri Arvvali Adivasi Adrash Khetivikas Mandalno Manavshastriy Abhayas
7. A.P.Brahmabhatt : Sabarkanth Jillana Adivasi Prajana jivannu Arthsathtriy Adhyan 2002
8. Prof. G.T.Varmora : Garasiya Adivasi samajna Bhautik Jivanma Praviratan.
9. Patel Ambalal M. : Amirgadh Patana Adivasi Grasiyaoni Samajik Arthik Tapas. 1998
10. Mustali Masvi A : Gujarat na Adivasioni Arthvayvastha 1983.
11. Solanki Sidhraj : Samlajina garasiyano Aheval Gujarat Vidhyapith Ahmedabad.
12. Center for social studies : Dang ane dahod vistarmathi sthalatrit thata aadivasio

Regionalism in the Novels of R.K.Narayan

Dr.Rakesh R. Joshi

Arts College Satlasana

R. K. Narayan can be said to be a regional novelist in a higher creative sense. Narayan's stories have a functional locale Malgudi, an imaginary world. Malgudi, a small South Indian town provides the setting for almost all of Narayan's novels and short stories. Malgudi, of course, does not exist. It is for Narayan, just as Wessex is for Thomas Hardy or Yoknapatawpha for William Faulkner, an imaginary landscape inhabited by the unique characters of his stories. It is a typical Indian town and it has been presented in his works vividly and realistically. All the novels and most of the short stories of Narayan are set in Malgudi. It frees Narayan to his humanistic enterprise.

Narayan's abiding interest lies in "peopled places":

One can say that Narayan is not interested in the place for its own sake. His abiding interest lies in "peopled places". The "Peopled place" then is where one meets the populace of that society, "the named, identified, concrete, exact and exacting … gathering spot all that has been felt." Regional is a term applicable to a person who writes as an outsider.

Narayan creates his fictional world of Malgudi as an essentially Indian society or town:

Narayan creates his fictional world of Malgudi as an essentially Indian society or town. The Indianness and Indian sensibility pervaded the whole place. Narayan's Malgudi is also a microcosm of India. It grows and d v ops and expands and changes and is full of humanity, drawing its sustenance from the human drama that is enacted in it. Like Hardy, Arnold Bennett too writes about Five Towns, also famous as fictional places. For Bennett the Five Towns were provincial. His attitude towards them is always expository in the sense that he explains and exhibits them to an outside world. But for Narayan Malgudi is anything but provincial. Thus, Malgudi, a

small South Indian town, provides the setting for all his novels. Asked about the conception of the place, Narayan is reported to have said to Ved Mehta: **"I remember waking up with the name Malgudi on Vijayadasami, the day on which initiation of learning is celebrated."**

Narayan is a regional novelist with a limited range of operation:

Narayan seems to agree with Hardy's observation that "It is better for a writer to know about a little bit of the world remarkably well than to know a great part of the world remarkably little." That is why he limits himself to small fictional region Malgudi and provides all the topographical details like any other regional novelist. He deals with the physical features, way of life of the people, customs, beliefs and manners. He depicts the social-cultural milieu and the changes that occur in the place over the years. He shows how the place and the people are interlinked and interdependent and one cannot be seen without the other.

Malgudi is Narayan's "Casterbridge":

Narayan is able to capture the "spirit of the place" and makes it immortal. In fact Malgudi is Narayan's "Casterbridge" and is the centre of action of all his novels. There is a sense of communion between the character and the place. According to Uma Parameswaran, "Malgudi is the only character that grows changes, reacts to time and circumstance, has a spirit, a soul. Relatively other characters appear to be less dynamic."

Malgudi is not a static setting:

Malgudi is not a static setting. It is a fast growing and developing town. After independence it had witnessed significant changes. Geographical changes are easily perceived. The Engladia Insurance Company, The Truth Printing Works, the Regal Haircutting Saloon, Anand Bhavan, the Central Co-operative Land Mortgage Bank, the Surprise Studio, Lawley Extension and many other modern institutions go up to up Malgudi's existence.

New extensions to colonies crop up. New printing presses such as Empire Press, the Sun Press, Golden Printing and Star Press are set up with modern machinery. Mempi Hills is connected with Malgudi Railway Station by means of buses and taxis. Mempi Bus Transport is also here. Picture halls, new shops and new hotels spring up.

The old roads, parks and colonies are renamed after national leaders. The town became unrecognizable with new names. "Gone were the 'Market Road', 'North Road', 'Chitra Road', and 'Vinayaka Mudali Street' and so on. In their place appeared the names, repeated in four different places, of all the ministers, and the members of the Congress Working Committee.

Reference :

1. Narayan R.K. The Guide Chennai : Indian Thought Publications 2009.

2. Hardy, Thomsa. The Return of the Native, New Delhi : Surjeet Publication, 2011

3. Iyenger, Srinivasa, Indian Writing in English, Asis Publishing House, New Delhi : 1962.

The Effect of Social Media on Modern Youth

Dr. Bharat S. Patel

Now a day, social media has become a necessary part of day to day life of most of the people. Social media is the most common tool for communication and interaction among youngsters. The modern youth invest most of the time in social networking sites without bothering about the results as how adversely or positively they are affected by the usage of these sites.

Facebook, WhatsApp, Instagram, Twitter, LinkedIn, Skype etc. are a few such sites that attract maximum of the youth to tune in to them and thereby embodies their own merits and demerits that desperately need to create an actual picture among the youth.

It has now become common to see the passive participation of the youth in discussion and other activities at homes, schools, colleges and social gatherings wherein they are so preoccupied and engrossed into their phones that they do not even bother to look up/around. This results in their inability to prioritize what is important and what isn't in their life. Attention has thus been shifted from real to virtual (rather fictitious) world and visible to invisible people.

Social networking has become the easiest way for youth to communicate, whether they live in the same region, or across the world. Social networking refers to the "network of social interactions and personal relationships" that consists of devoted websites or applications, which permit users to communicate with each other through posting messages, pictures, and sharing comments, among others (Oxford Dictionaries, 2010). We can find crucial impact of various social networking websites on life of the youth. Their addiction to such social media results in less communication with family and friends.

Social Networking sites give an opportunity to youth to create their own world with the choice of their own list of users and to connect with them through chatting, blogging, video calling, mobile connectivity and video/photo sharing etc. Here it should be noted that most of the youth spend more than usual hours on social networking sites to download pictures, entertainment and chat around with friends to keep themselves connected to one another. Their active involvement in such activities makes them such addict that they hardly concentrate on their work. We can notice very few out of the lot who does not access or make use of these sites at all. There is a question mark on the usage of social networking sites in the education system. We must find out whether or not, have these sites led to any impact on students' engagement and achievement. On the basis of available resources and information, this paper presents both the positive and negative impacts of online networking on the youth.

Several Studies show that the social media is used for three reasons. First, it is used to bring meaning of the social world. Second, it informs people on how to act within a society. And third, it promotes pleasure and entertainment. Based on these three criteria, it is apparent that various individuals are impacted in different ways by the media.

The audience has varied degree of reliance on the media. The reliance of an audience on particular media gives that media a certain degree of authority over that audience. This theory is useful in the explanation of the impact of media during crisis, and will also be useful in the analysis of the impact of social media on the youth.

Social media has also been useful in developing interaction between governments and the communities, as well as, to enhance innovation and collaboration within the government. Social media has been used for various purposes including relaying information and cultural production, as well as, entertainment.

The rapid increase in the number of youth accessing various social media in the last decade has been driven by accessibility of the internet, especially through the mobile phones. The recent transformations in both political and societal matters have been effected by the rapid adoption of social media as a driver for regional change. At the

same time, regional and international level policy makers have taken an active role in the regulation of access to the internet and the use of social media for political and societal activism.

The use of the Internet has grown rapidly in the world due to the diversification of its uses from social networking and entertainment, to more professional engagements between businesses, as well as, in enhancing the transparency and participatory methods.

At one side, the social networking has helped youth in many ways; another side, social networking also possesses several negative features also. Due to excessive use of internet, the people can easily come across with several dangers.

Online predators can easily gather certain information; therefore, people are more likely to get security attacks and are prone to hackers due to the personal information they reveal on these social networking communities.

A popular example of this involves people who provide detailed information about themselves on Facebook, without having the option of limiting this information to only people they know/accept. In addition, cyber bullying is also very common.

The various social media investigated in the study include blogs, micro blogs, social network service, photo/video and documents sharing service and image sharing websites. The quantitative study was focused on the youth. Several surveys have been done to measure the emotional and social well-being of the youth. Their state of happiness or sadness compared to other people who did not have access to social networking, whether they had many friends or were lonely at times, and many more such aspects have also been assessed.

The findings of such surveys were surprised. In person talking is still major way of communicating with friends. Secondly, calling on phone and then social networking sites are there in use. Most of the youth still preferred to communicate face to face as it provides more fun. Now a day, social and digital communications also play vital role. WhatsApp and Face book are used frequently during the day. Many of the youth are also

familiar with privacy policies on social networking sites. The youth also accept that the use of social networking did not influence their social or emotional well being. They feel that social networking had a positive effect on them, like for those who were less shy due to social networking, or more outgoing, and more confident. Social networking has helped the youth to keep in touch with friends they can't meet regularly and also the people who share a common interest. Many youth feel that social media has been useful in enhancing their relationships with both related and non-related people. Though, here it should also be noted that some of the youth are aware with hateful content on various social networks and its negative effects on society also.

In short, the most common types of social media are social networking sites like WhatsApp, Facebook, Instagram; video-sharing websites like YouTube, Skypee, and micro-blogging sites like Twitter etc. Social networking has a positive impact on the youth in terms of boosting their confidence and level of interaction. Social media also serves as a reliable means of conveying social issues. Here it should be noted that more research can be conducted to draw a complete picture of the merits, demerits, impact and possibilities of social media that have made drastic change in the life of modern youth.

References:

Hinduja, S., & Patchin, J. (2007). Offline consequences of online victimization: school violence and delinquency. *Journal of S. Violence*, 6(3), 89–112.

Oxford Dictionaries. (2010). *Social network*.

Boyd, d. (2007). Why youth (heart) social network sites: the role of networked publics in teenage social life. *Youth, Identity, and Digital Media*, 119-142.

Turkle, S. (2011). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other.* New York: Basic Books.

Lenhardt, A., & Madden, M. (2011). *Teens, kindness and cruelty on social network sites.* Washington, D.C.: Pew Internet and American Life Project.

Ito, M., & Baumer, S. (2010). *Hanging out, messing around, and geeking out: Kids living and learning with new media.* Cambridge, MA: MIT Press.

ProCon.org. (2012). *Social Networking*. Retrieved from https://socialnetworking.procon.org/

SA VIDYA YA VIMUKTAYE

DR. Dipak K. Desai

"The real difficulty is that people have no idea of what education truly is. We assess the value of education in the samemanner as we assess the value of land or of shares in the stock-exchange market. We want to provide only such educationas would enable the student to earn more. We hardly give any thought to the improvement of the character of theeducated. The girls, we say, do not have to earn; so why should they be educated? As long as such ideas persist there is no hope of our ever knowing the true value of education". – **Gandhi**

Education or Value- Based Education?

Education opens up our mind, but Value-Based Education (VBE) gives us purity of heart too; educationprovides us with skills, but VBE provides us sincerity too; education extends our relationship with the world,but VBE links us with our own family members too. Education makes our living better, but VBEmakes our lifebetter too; education teaches us to compete with others, but VBE encourages us to be complete too; educationmakes us a good professional, but VBE makes us a whole human too; education takes us to the top, but VBEtakes the whole society to the top. Education gives us capacity of better learning, but VBE gives us the tool for a deeper understanding too; education gives us *Anna* but VBE provides us *Ananda too*; education may bringlimitations but VBE is for liberation. After all right education means- "*Sa VidyaYaVimuktaye".*It means that*knowledge* is what helps us to attain liberation.

India is badly in need of **Value Based Education and Teaching System** which inculcates among the young students values that they need to imbibe and embalm within them.

Our history and mythology taught us of excellent values education. We, the Indians, talk loud of our cultural heritage, we talk a lot of the characters of Ram, Krishna, Raja Harishchandra, Sita, Savitri and for that matter many more, Buddha, Mahavir, Kabir, Raidas, Chaitanya, Ramakrishna, Vivekananda, Ramanujan. Good that India have these great men—god heads and godly as a part of our heritage. We have not to go out anywhere to seek for ideals. We have them all in our mythology and history. But what is needed is that they be not decorations on our walls but should be a source of enlightenment within. And how would that enlightenment come—from where and in what form?

Value Based Education is the only means which can give to our young the right direction. There is need for Value based Education System in India.

We all discuss about high values and integrity, but it is the time for value based action. Anyone who stands on a pulpit to speak to the audience is found to talk of high principles, or moral conduct, of spiritual and cultural heritage of our country. Good that

they do it but in actuality we are coming across so many scams which smear the face of the nation black. And it is our leaders—those who were given or were invested with the charge of governing the nation have been found to be involved in these scams, are in and out of jail, released on bail and again sent back behind the bars. What ideal are they—the leaders— presenting to countries—corning-up generation the young minds—a very distressing a spectacle. What right has such people to govern us**,** what right has they to be leaders, when their own steps are going astray? In such a grim and graceless situation we are obliged to give a deep thought how and in what manner the nascent are and growing generation of the nation to be guided and oriented.

There is need for imparting proper values among the children. A child learns a lot from the people around him. If the social environment is not good, then it becomes very difficult for him to display ethics and values in his behaviour. We hear it all around, that children in India are going astray. Newspapers report how a fifteen year old boy has been the leader of a gang of auto-thieves. And all these auto-thieves belong to the so- called high families. To get rich quick has been their ambition—not hard work, not sustained pursuits of high order but just anything that can get them quick returns in the form of good money—that has led them to these nefarious ways. Ethics and values need to be imbibed among students.

Our country very much needs a value-oriented educational system. It is only at the level of the primary education that such lessons need to begin. If the impressionable mind once gets set to noble goals difficult would it is to lead him astray. It is not merely talking about great men that the child would get oriented to values; the teacher has to play a major and a decisive role in giving this lesson by precept as well as by example. It is the intellectual, the physical, the emotional, the psychological parts of the child's personality which would need to be moulded and modeled.

There have been efforts to define the role of education in national life. The Radha Krishnan Commission; the Kothari Commission; National Policy on Education; Ramamurthi Committee; Central Advisory Board of Education Committee on Policy; Planning Commission Core Group on Value Orientation of Education, all have gone deep into the role that education plays and can play in designing and developing the national characters.

The programmes and policies have remained just on paper, just due to lack of coordination between the different implementing agencies.

The values inculcated among young generation would remain with them permanently. It may just be that the young boy or girl of today is better informed than what their parents had been at their age. He or she may sound smarter with new knowledge but this is due to the modern techniques to which he/she stands exposed and of which he or she has the advantage. T.V., internet, computer, etc. These were not available to the parents. Computers and the information received from them or the data fed by them may become outdated but values once inculcated would remain a permanent acquisition for all life. Swami Vivekananda once said, "If education is identical with information, libraries are the greatest sages of the world and encyclopedias are `Rishis'." There is something very much more than mere information that has to be imparted to the young mind.

Mother is the first teacher for her child. Value based teachings and education are the fields, the first teacher in which is the mother. It is the mother who tends to lend the first lessons and it is on her that rests the foundation-laying responsibility. What is right, what is wrong, what is true, what is false, what is respectable and noble and what is not – it is the mother who imparts these lessons. It is the mother who taught her child remain honest. She encourages her child to always speak up the truth. She should ensure that her children never tell a lie. The mother should make the child learn that she would never scold him if her child tells the truth even if the child had done some wrong. 'Admit the wrong done and you would be a nice child' – let the child develop this faith and he would never fall a victim to falsehood. This is how slowly and gradually, step by step the lessons in morality can be taught.

The role of schools and teachers are very important. Then, when the child enters the school at the age now of four or five, the schools and the teachers there have to give him lessons in universal brotherhood, respect for all religions, feeling of honour for our great man, a sense of pride in our national flag. Students learn moral values at school. Along with these the child shall be given lessons in dignity of labour. No work is mean or low. Self-dependence, respect for the elders, concern for those who are handicapped or under-privileged.

The feeling of unity and communal harmony helps build values in a student. In a vast nation like India with so many sections in the society, so many sects, so many religions, so many regions, and so many languages the child has to be taught the lesson in 'unity in diversity'. The daily morning prayer of the school should contain this lesson of national oneness. This should not only be repeated every morning but its import and meaning to be explained by the Principal or a teacher. Students be asked to come prepared with a short-speech on this oneness of the nation. They should be allowed to speak on any of its aspects and speak out to the whole congregation after the prayer. Similar speeches everyday on different moral values should be the first lesson given, not by any teacher but by students themselves, one each day. Community lunch, when all would sit together and eat even sharing one another's lunch packet would give to them a sense of oneness, irrespective of class, caste or religion.

Values Education need to be taught through mutual interaction and inter-communion. There need not be any special classroom lectures on Moral Values Based Education. It is never needed to identify any particular religion or faith. God is one and we are all children of the same God. That is the basic lesson that needs to be given.

Discipline is still a great lesson that has to be imparted. It is the teacher who himself or herself should be an example of discipline and children would be the automatic learners. These are values which do not need to be the part of any curriculum—they have to be the part of the behaviour. Being any part of the curriculum can give rise to controversies; but general behaviors showing respect to all religions, celebrating all festivals together, would by itself be a lesson in national integrity.

Proper training of teachers should be arranged, so that the teachers acknowledged of their responsibilities. It is necessary that in the Teacher's Training Programme, Value Oriented Education Programme, need to be highlighted so that the teachers are trained up to know their mission and method.

Attempts should be made to eliminate Language issues. Language controversies are also a great point of conflict.

Television can become an important medium for values based education. Television, which is a craze for the young of today, should also be used to present value-based programmes through skits, cartoon scripts and such other means.

Value education should be included in higher education levels. NCC, boy scouts and guides programmes are also a helpful means of creating a consciousness in discipline and co-working. The Indian Education System should adopt value based education at all levels. The value-oriented educational programme should not be led only during the school level, but should be carried on further up to the level of higher education too, as it is from there that the nation's political leaders, bureaucrats and army personnel would emerge.

The young should learn what is moral and what is immoral. It has yet not been finally thought off how and in what manner sex-education is imparted to the young. But at least let them be made aware about AIDs/HIV etc, and why and how people catch these fatal diseases would automatically be explained. That is also a part of morality in society. That is a necessary part of value based education. It need not be any part of the curriculum but it is a lesson that they must learn through discussions and discourses.

Value Based Education, therefore, is a part of the Educational programme which cannot be shelved or done away with. It has to be a part of life and life is a constant education and the process of living is a process of learning.

References:

- Dr. Y.N. Sridhar- value development. www.ncte-india.org
- AkhilesDebey – Commercialisation of Education in India-APH Publication, New Delhi.
- Deepak Chopra - "The Seven Spiritual Laws of Success" ; Published in USA
- "Learning to Live Together"; An Intercultural and Interfaith Programme for Ethics Education;Published by Arigatou Foundation, GNRC; Endorsed by UNESCO and UNICEF
- www.importantindia.com

कालिदास की कृतिओं में नारी सौदयॅ

DR.VARSHA H PATEL
SHREE K R. KATARA ARTS COLLEGE,
SHAMLJI
SANSKRIT DEP

नारी की रुप-सम्पत्ति, अंगविन्यास तथा अलंकरणो की चचॉ करते कालिदास नहीं अधाते । वह उनके काव्य का प्रमाण है । रुप वणॅन में उन्होंने प्रत्येक अंग पर द्रष्टि डाली है और समन्वित सौदयॅ तथा उसके प्रभाल को भी अंकित किया है । सामान्य वणॅन को पहले ले उसका मन पर जो समग्र प्रभाव पडता है वह अनिवॅचनीय होता है । कभी कभी यह विश्र्वास करने को जी ही नहीं होता कि उस रुप को उसी ब्रह्माने बनाया होगा जिसने अन्य सृष्टि की रचना की है । उवॅशी को देखकर पुरुरवा मन में यही भाव उदित हुआ था । वह सोचने लगा

अस्याः सर्गॅविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तपभः
श्रृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत कौतूहलो
निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिदं रुपं पुराणो मुनिः ।। (विक्रमो-1-8)

निश्र्चय ही उवॅशी या तो कान्तिप्रदचन्द्र द्वारा निमित है, अथवा आपाद श्रृङ्गार रस में निमग्न कामदेव के द्वारा अथवा पुष्पाकर वसन्त के द्वारा, क्योंकि सुखे निरस वेदादि ग्रंथो का अनुशीलन करते करते ब्रह्मा का, जों यो भी पुराण –वृद्ध है, सारा रस सूख चुका होगा । वे ऐसी मनोहर आकृति का वणॅन निर्माण भला कैसे कर सकते थे । यह रुप कोई सामान्य तो है नहीं । इसे झिसने एक बार भी देख लिया है ।

ऐसी ही सवॉग सुन्दरी को देखकर शिव का मन विचलित हो गया था ---

तां वीक्ष्य सवॉडवयवाडनवधां रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकायॅसिद्धिं पुनराशशंसे ।।
(कुमार 3-57)

ऐसी कृति के लिए उपकरण सामग्री भी अपूवॅ चाहिए । सो विधाताने पहले सारे

उपमान – द्रव्यं एक स्थान पर इकठ्ठे किये और फिर उन्हैं अंगो के हिसाब से क्रमवार जमाया और फिर सारे सौदयोपादानों कें सामग्रिक प्रभाव को एक साथ देखने की इच्छा से इसका निर्मॉण किया उत्प्रेक्षा के सहारे कविने कैसी सुन्दर कल्पना की

अङ्गविन्यास -

यो कालिदास की अङ्ग- प्रत्यंग के विषय में अपनी स्वतंत्र द्रष्टि थी । जो कहीं पारमपारिक तो कहीं मौलिक उदभावनाओं के साथ अभिव्यक्त हुई है । उनकी कल्पना की नारी का एक चित्र देखें यह सामान्य गृहस्थ महिला है

तन्वी श्यामा शिखरिदशॅना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याधुवतिविषये सृष्टिराधेव धातुः ।। (मेघ -2-22)

नायिका युवती है और कवि की द्रष्टि में ब्रह्मा की सवॅश्रेष्ठ कृति भी है । वह तन्वी अथॉत् इकहरी शरीर –यष्टिवाली है । छट-हरी देह की । यौवन के मध्य द्वार पर स्छित है । कुछ नुकीले, थोडा उपर उठे दांतोवाली है । उसके अधर पके बिम्बा के समान लाल है । उनके कटि या मध्यभाग पतला, नाभि गहरी, नेत्र हरिणी के समान बडे, कजरारे और चज्चल,नितंब भारी, क्षिप्र गति के बाधक स्तनो से भार से कुछ झुकीझुकी । यह है कालिदास की नारी का चित्र ।

केश –

कवि की द्रष्टि नारी के प्रत्येक अंग के विषय में एक कल्पना संजोये है । उदाहरणाथे केश । सुगन्धित पदाथो से धुले (स्नान कषायवासित ॠतु-1-4) केशो की वह कल्पना तक नहीं कर पाते । उनकी युवतीयों के अलक सदा, अगुरु, आदि सुंगन्धित पदाथो की धुप से धुपित रहते है ।

देखो

अगुरुसुरभिधूपामोदितं केशपाशं
गलितकुसुममालं कुंचिताग्रं वहन्ति ।
त्यजति गुरुनितम्बा निम्ननाभिः सुमध्या
उषसि शयनमन्या कामिनी चारुशोभा ।। (ॠ -5-12)

ऋ.तु 4-5 में भी शिरांसिकालागुरु – धूपतानि कहकर उन्है सुरभीकृत केशो की प्रति अपनी रुचि प्रदशित की है । केश घने नीलेरंग के और लम्बे हो धननील शिरोरुहान्ता (ऋतु – 4-15) स्नान के बाद जब युवती केशों की आगे और बिखरे जाती है ।

मुखमसकल व्यक्ति लम्वाल कत्वात् ।(मेघ.2-21)

केशपास-

प्राचीन भारत में बालों को बाँधने के नेक प्रकार प्रचलित है । सामान्य तया सभी तरुणियाँ केशपाश या केशचूडा रखती है । पावॅती का केशपाश तो इतना मनोहर था कि उसके सामने चमरियाँ तक लगा जाये ।

लज्जा निरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं
पवॅतराज पुत्र्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुयुवॅाल प्रियत्वं
शिथिलं चमयॅः ।।
कुमार – 1-48

कणॅभूषणः –

कालिदास ने कानो की आकृति के विषय में कुछ न कहकर उनके अवतंसको का वणॅन किया है । उनकी तरुणियाँ प्रापृट् काल में ककुभ या जुन के फूलों से इच्छानुसार कानो को सजाती है ।

कणॅान्तरेषु ककुभद्रुममंजरीभिः
इच्छानुकूलरचितानवतंसकांश्र्च । (ऋतु 2-20)

वे शरत्काल मे कज्चन के कुण्डल और निलोत्पल धारण करती है ।

भ्रूभङ्गि –

भ्रू-चालन भी स्त्रियों की श्रृंगार चेष्टा का महत्वपूणॅ अंग होता है और भ्रू-युगल उनके सौन्दयॅ का भाग । नदी की तरंगो को कवियों ने उनका उपमान बनाया है

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना
विकषॅन्तीं फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाडडविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसध्ना सा परिणता ।। विक्रमो – 4-28

क्रोध में तीव्र भ्रूभंगि उसे मग्न कर देती है ।

भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं
सासूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।
कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः
संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ।। माल-4-9

नेत्र और विप्रेक्षण -

नेत्रो के अंजन से सजाने की प्रथा अति प्राचीन है और प्रसाधन का अंग भी । पार्वती के विवाह के अवसर पर प्रसाधिका ने उसके नेत्रों को अंजित किया था ।

तस्याः सुजातोत्पलपत्र-कान्ते प्रसादिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्ति – विशेषबुदध्वा कालाज्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ।। कुमार7-20

मुख-

सामान्यतया कवियोंने चन्द्र और कमल को मुख में उपमान के रुप में याद किया है । इनमें साधारणधर्म है आहलादकत्व, आरुण्य की झलक के साथ गौसा और गोलाकारत्व । कालिदासने भी इसी परम्परा का निर्वाह किया है । उनकी मालविका बडी बडी ऑखोवाली शरच्चन्द्र की कान्ति से युक्त मुखवाली है ।

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वन्दनं बाहु सतावंसयोः
संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुतः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि बघनं पादावरालाङगुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः श्लिष्टः तथास्या वपुः ।। (माल-2-3)

उमा के मुख में आहलादक कान्ति और कोमलत्व दोनों के एक साथ होने से लक्ष्मी अपनी चाज्चल्य छोडकर स्थिरभाव से उसी में रहने लगी ---

चन्दंगता पद्मगुणान्नभुङ्कतेपधं गता चान्द्रमसीमभिरव्याम् ।
उमा मुखं तु प्रतिपध लोला द्विसंश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ।। कुमार – 1-43

अधर और स्मित-

इस ऋतु मे अधर यों ही कटने लगते हैं तो उन पर दन्तच्छेद के व्रण । किन्तु कामरस के ये स्मारक फिर भी प्रिय ही लगते है ।

दन्तच्छदैः सव्रणदन्तचिह्नैः
स्तनैश्र्च पाण्यग्रकृताभिलैखैः ।

संसूच्यते निदयॅमंगनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् । । ऋतु 4-12
मुख का चित्र लै—
स्मयमान मायताक्ष्याः ---- (माल 3-10)

बडी बडी ऑखोवालो गोल मुख, होठो पर मुस्कुराहट और उसमें छोटे छोटे नेत्र मानो कुछ कुछ खिलते कमल के अधूरे केसर दिखायी दे रहे हों ।
अधरों की लाली से रंजित करने की भी प्रथा कालिदास के समय में थी । वे स्तनों में भी अरुण अङ्गराङ्ग लगाती है ।

स्तनः –

नारी सौन्दयॅ वणॅन में कालिदास की द्रष्टि दो अंङ्गो पर जाकर बार बार ठहर गई है और वे है स्तन तथा नितम्ब । यह बात यहॉ तक है कि वह तपः प्रसंगो में भी उन पर द्रष्टि डालना नहीं भलते । पहले स्तनों को लें । निश्चित ही थे नारीत्व के लक्षण है । पतज्जलिने नारी की परिभाषा ही दी है । स्तन केशवती नारी लोमशः पुरुषः पुमान् । स्तन ही नारी को नारी बनाते साथ उसमें आकषणॅ भरते है ।

नितम्बबिम्बैः सदुकूलमेखलैः
स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।
शिरोरुहैः स्नानकषायबासितैः
स्त्रियो निदाधं शमयन्ति कामिनाम् । ऋतु 1-4

तथा पयोधराश्चन्दनपङ्ग चचितास्तुषार गौरपित – हार- शेखराः । ऋतु – 1-6
मदिरा के नशे से अलसाई हुई स्त्रियॉ वसन्तऋतु में गोरे गोरे स्तनों पर पियगु, कालयक और केसर मिलाकर पीसे हुए कस्तूरीयुक्त चन्दन का लेप करती है । स्तनो का सौन्दयॅ परिवार में है उनकी निबिडता में है और है उनकी कठोरता में । उसके भार से स्त्रियॉ झूक जाती है ।

पावॅती के यौवन का वणॅन करते हुए वह कहते है कि उनके स्तनों का परिपाह इतना बढ गया है कि दोनो एक दूसरे से रगडने लगे और दोनो के बीच इतना भी

अन्तराल न रहा कि मृणाल का पतला तन्तु तक उनके बीच से निकल सकता ---

अन्योन्यमुत्पीडपदुल्पलाक्ष्या- स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणासूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ।। कुमार-1-40

कटि –

मध्येन सा वेदि विलग्न मध्या वलित्रयं चारु एव भारवाला ।

आरोहणार्थं नव यौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ।। कुमार 1-39

मध्यभाग अन्त्यन्त क्षीण और उस पर वलित्रय लगता था जैसे यौवन में काम के आरोहण के लिए सीढी बनायी है और उसके निम्न गंभीर नाभि के रन्ध्र में प्रविष्ट होती हुई यौवन के साथ जनभी रोमराजि देखकर लगता था मानो उसकी मेखला मे टकी नील मणि की किरणें ग्रन्थि से बाहर निकल कर नाभि तक आ रहीं हो । कटि जो काञ्ची या रशना पहनने का स्थान है । जिसे अभी और मध्य कहा हो मुष्टिमेया कटी गयी है । यह काञ्ची गुण स्थान प्रेमीयों को आकृष्ट करता है ।

ऊरु और जङ्घा-

जङ्घाये आनुपूवी से गोले गोपुच्छाकार अधिक लम्बी न ही तो सुन्दर । किन्तु पावॅती की जङ्घाओ की रचना करते समय ब्रह्माने सारी लावण्य सामग्री जुटानी पडी । पावॅती के उरु स्थूले और अत्याकषॅक थे । उरुओं को दो ही उपमान कवियों के पास है । हाथी की सूंड और कदली किन्तु प्रथम ककॅश है और द्वितीय अति शीतल । इसलिये वे दोनों उरुओं को उपमा के अयोग्य सिद्ध हुए क्योंकि उमा की जङ्घाये अति कोमल होने के साथ यौवनोष्मा से भी परिलुप्त थी ।

वृत्तानुपूवे च न चातिदीघै मध्ये शुभे सृष्टवतस्तययै ।

शेषङ्ग निर्माण विधौ विधातु लॉवण्य उत्पाध श्वासयः ।। कुमार-1-35

मध कामिनी की शोभा का अभिवर्धक है । इसलिए उसके पान में सामाजिक द्रष्टि से अनौचित्य की कल्पना नहीं थी । कोई झिझक भी रही थी । स्त्रियॉ पतियो साथ बेठकर मध पीती थी ।

सुगन्धित जल में धोया हुआ पक्का संगमरमरी फर्श, ऊपरी तल की खुली छत, चन्द्रमा की शीतले चांदनी तंत्री पर बजायी जाती गीत ध्वनि और पास ही

बैठी हुई प्रिया की श्र्वासों से कम्पित होते प्यालों में मधु ये सब बाते काम और रति दोनौं के रंग बने गाढा बना देती है । सम्पन्न गृहस्थो की यह चचॉ थी ।

सुवासितं हर्म्यंतलं मनोहरं
प्रिया मुखोच्छवासविकम्पतं मधु ।
सुतन्त्रीगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेडनुभवन्ति कामिनः ।। ऋतु 1-3

संदर्भ ग्रन्थो

1 विक्रमो-1-8

2 कुमार 3-57

3 ऋतु – 4-15

4 मेघ.2-21

5 ऋतु-1-4

6 ऋतु – 1-6

7 कुमार- 1-39

8 कुमार-1-40

9 कुमार-1-35

10 ऋतु 1-3

11 ऋ -5-12)

12 ऋतु 4-12

आज की कविता

डॉ०के०एस०जादव
अध्यक्ष-हिन्दी विभाग

समकीन द्धौर में मनुष्यता के लिए तरह तरह की चुनौतिर्या बढी है । कविता मनुष्य की संवेदना है । कविता मनुष्य का लय है । कविता मनुष्य की चैन है वही कविता आज बेचैन हो गई है । आज की कविता चुनौतियों को महसूस भी करती है और उसका सामना भी । बाजार की गतिविद्यियों ने कविता को नये मुकाम पर लाकर खडा कर दिया है । आज की कविता बाजारवाद की चुनौतियों का सामना करते हुए नीत नये अहसास को प्रकट करती है । आज कविता बदल गयी है जो कविता ह्में जीवन का पथ दिखाती थी वही कविता आज चुनौतियों का सामाना करने के लिए तैयार भी । समकालीन समय में मनुष्य की चुनौतियों तरह तरह बढ रही है । कविता की दुनिया में केवल रिश्ते नही बल्की सच्चे शब्द है । आज की कविता नये मनुष्य का स्वागत करती है । उसे देखने के लिए अंर्तनेत्र खोलती है । आज की कविता कविता के लिए नही, जीवंतता के लिए है ।

आज की कविता शहरीपन बडी संवेदनशीलता के साथ व्यक्त हुई है । कविता मानव जीन्दगी का संवेदनशील बयान है –

‘‘ इस शहर में हर शख्स परेशान-सा क्यूँ है ?

शहरों का निर्माण समकालीन कविता की उपलब्धि कही जाती है ।विकास मनुष्य के सुख चैन के लिए होता है । शहर में आदमी को अमन सुख चैन के साथ रहना था । हुआ यह कि आदमी परेशान सा रहने लगा । आज का आदमी विकास से परेशान है । आज पथ्थर की तरह जीना आसान हो रहा है और आदमी की तरह मुश्किल । आदमी के लिए जीवंतता और संवेदनशीलता का छोटा-सा हिस्सा होना चाहिए था लेकिन आज उलटा हो गया है । मनमोहन की ये पंक्ति बहूँत कुछ कहती है –

‘‘न कहना आसान है
और कहना मुश्किल
लेकिन कहते चले जाना
न कहने जैसा है
और काफि आसान है
इस तरह न रहना आसान है
और रहना मुश्किल

लेकिन रहते चले जाना
न रहने जैसा है
और काफि आसान है । १

आदमी की पहचान आज असंवेदनशील मानव के रूप में हो रही है यही बडी विडंबना है । आज की कविता जीवन के सच्चाई के साथ आयना दिखाती है । मानव को रास्ता दिखाती है । आज की कविता का विवेक हमे यह सिखाता है कि कीसी भी सच्ची बात कैसे की जाये । दुनिया आज छोटी हो गई है भौगोलिक दृष्टि से , लेकिन मानवता और संवदना की दृष्टि से भी छोटी हो गई है । वैश्विकरण की दौड बहुत ही भयावह होती जा रही है । लीलाधर जगूडी कहते है कि कोई कहीं भी पैदा हो, बिकना तो उसे अमरीका में ही है । मनुष्यता विरोधी व्यापार अब वैश्विक है । निंदा फाजली ने इस बात को इस तरह की है–

''सात समंदर पार से, कोई करे व्यापार
पहले भेदे सरहदे, फिर भेजे हथियार ।''२

वैश्विकरण सरहदों और हथियारों का है । महाशक्तियों के महामुनाफे का है ।इसे पोषित करेनवाली अस्थिरता और अशांति है । जगह जगह रक्त का साम्रज्य है । मनुष्य और उसके श्रम को गैरजरूरी बनाती तकनीक बढती जा रही है ।जैसे–

''हम तो है पहले से वहाँ पर
तुम भी समय निकालते रहना
अब जिस नर्क में जाओ वहाँ से
चिट्ठी विट्ठी डालते रहना ।'' ३

कविता मनुष्य के भावों की कहानी है । जीवन की भावात्मक दास्तान है । वैश्विकरण का समय आज प्रतिस्पर्द्धा का है । हर देश अपने पैर पर टिकना चाहता है लेकिन अशांति के इस समय में मानव के लिए बडी चुनौती है । अपने को पुरी तरह जीने की पहचान होनी चाहिए । आज की कविता मनुष्य के दुख दर्द की कविता अधिक लगती है । भीड में भी अकेलेपन, शहरों की ओर भागना , अकेले रहना, अस्त व्यस्त जीवन यही चीजें आज का मानव भोगता है । हमारी अनियंत्रित वेदना का बयान परवीन शाकीर की इस कविता के कुछ अंश में है –

''लडकियों के दु:ख अजब होते है, सुख उनसे भी अजीब
हँस रही है और जल भीगता है साथ साथ । ४

आज की कविता सच्चाई का आयना है । समस्या का दस्तावेज है, चलता हुआ भाव है , शब्दों की चित्कार है । आज देश की कविता कठीनाईयों से जुझ रही है । सब अपने अपने कार्य में दुसरों को दर्द देने में कसर नही छोडते है । आदमी को ईन्सान होना इतना

आसान काम है फिर भी इस सत्य चीज से वो हंमेशा किनारा करता है ।गालिब का इस मशहुर शेर का मतलब शायद यही है –

''बसकि दुश्वार है, हर काम का आसा होना
आदमी को भी मयस्सर नहीं, इंसा होना ।''५

गालिब के द्धौर की यही बात वर्तमान का सच है । मनुष्य को विकास करते चले जाने की आदत पड गई है । तेज गति से भरा विकास । वह कैसा, किस दिशा में है, इसका असर क्या हो रहा है, उसके होने का मतलब क्या है ? सोचने की फुर्सत नही । विकास सबके लिएसुखद हो यह तय करने की जरूरत भी नही । आज की कविता में मनुष्य का भाव जगत ही नही समाया लेकिन जीवन की गहन सच्चाई भी प्रकट करता है । कविता मनुष्य जीवन की अभिव्यक्ति है । आज का प्यार बाजार का विषय हो गया है । स्त्री की प यार पाने की लालसा कितनी अजीब –सी है । उसकी एक एक हलचल में अपने प्रेम की थिरकन महसूस करना । जरूरत पडने पर अपने रक्त से सींचना । उसे तकलीफ न हो, यह घ्यान रखते हुए उठना बैठना, खाना–पीना, आना–जाना यही सर्वस्व लुटाकर प्यार हासिल करना है । ऐसा प्यार हासिल करने में स्त्री सक्षम है । स्त्री के मूल स्वभाव का परिचय मंगलेश डबराल की इन पंक्तियों में है –

''प्रेम करती स्त्री
ठगी जाती है रोज
दुनिया को समझती है वह
गोद में बैठा हुआ बच्चा
निकल जाती है अकेली सडक पर
देखती है कितना बडा फैला शहर
सोचती है मैं रह लूँगी यहीं कहीं ।६

नयी कविता शहरीपन की स्थितियों का अंकन है । शहरी जीवन की दासता है ।

संदर्भ सूचि

१ विनय विश्वास , आज की कविता , पृ–४७
२ वही, पृष्ठ–५६
३ वही, पृष्ठ–५६
४ वही, पृष्ठ–११३
५ वही, पृष्ठ–३१७
६ वही, पृष्ठ–१४७

कबीर की निर्गुण भक्ति

प्रा.डॉ.विनोदचंद्र जी. चौधरी।

निर्गुण शब्द का अर्थ होता है - जो गुणों से पर होता है वह । जिसका न कोई रूप है, न रंग है, न कोई आकार । न तो वह जन्म धारण करता है और न तो वह मृत्यु को ही प्राप्त होता है । कबीर साहब ने ऐसे निर्गुण - निराकार की भक्ति की थी और उसी को अपनी साँसों में बसाया था तथा उसी की भक्ति करने की सीख भी दी थी। आचार्य रामचन्द्र शुक्लने अपने हिन्दी साहित्य के इतिहास में, - संत कबीर को निर्गुण ज्ञानाश्रयी शाखा का प्रमुख संत कहा है । उनको ये भक्ति अपने गुरु रामानंद से प्राप्त हुई थीं, जो समाज के प्रत्येक वर्ग के लिए सुलभ थीं । कबीर साहब गाँव-गाँव की गलियाँ और देश-विदेश धूम-फिरकर अपने गुरु द्वारा प्रदत्त भक्ति को समाज के प्रत्येक वर्ग तक पहुंचा रहे थे, -

देस विदेसे हों फिरा, गाँव-गाँव की खोरि"

गाँव-गाँव देश-देशान्तर की गली-गली में धुमते हुए कबीर साहब कहते है कि निर्गुण निराकार को मंदिर, मस्जिद, गिरिजाघर या कैलास की कंदराओं में ढूँढने की कोई आवश्यकता नहिं, या नहिं कोई आवश्यकता योग, जप, तप वैराग्य या क्रियाकर्म करने की । उस परमतत्व को खुद ही में ढूँढोगे तो वह पलभर में मिल जायेगा, क्योंकि वह परमतत्व तो घट-घट में समाया हुआ है,

मोकों कहाँ ढूँढे बन्दे मैं तो तेरे पास में ।
ना मैं देवल ना मैं मसजिद, ना काबै कैलास में ।
ना तो कौने क्रियाकर्म में, नाहिं योग-बैराग में ।
खोजी होय तो तुरतें मिलि हौं, पलभर की तालास में ।
कहैं कबीर सुनो भाई साधो, सब स्वासों की स्वास में ।।

कबीर साहब उस निर्गुण-निराकार की बात करते हुए कहते है कि जिस ब्रह्म को हम पुकारते है, उसका न कोई रूप, रंग या आकार होते हुए भी वह सच और अविचल है । उसकी अनुभूति हमें हरदम - हरहालत में होती ही रहती है । वह रतन् के समान सत्य और अवैध है। वह रत्नरूपी परमतत्व इतना मूल्यवान है कि जिसका कोई मूल्य नहीं लगा सकता, इतना ही नहीं उसे लेने या बेचनेवाला भी कोई नहीं है । जिस तरह हीरा प्रकाशमान है, उसी तरह

परमतत्व भी तेजोमय है । जिसका प्रकाश समस्त ब्रह्माण्ड में फैला हुआ है । वह स्वयं गुरु होकर अपने भक्त पर कृपा कर दें तभी वह निर्गुणतत्व, निराकार दिखाई दे सकता है,

"लौके रतन अवेध अमोलिक, नहि गाहक नहिं साँई ।।
चिमिक चिमिक चिमिकै दिग दहुदिसि, अरब रहा छिरिआई ।।
आवै गुरु किरपा कछु कीन्हा, निरगुन अलरव लखाई ॥"

कबीर साहब अपने निर्गुण ब्रह्म की व्याख्या सगुण और निर्गुण दोनों विधियों से करने में समर्थ है । वे जिस प्रकार से भावात्मक दृष्टि से निर्गुण ब्रह्म का कथन करते है उससे निर्गुण ब्रह्म के स्वरूप पर किसी भी प्रकार की आँच नहीं आती है । एक जगह ब्रह्म का वर्णन करते हुए वे कहते है कि वह नानाविध प्रकार के कर्मो का फलदाता है । वह राजा है तथा जिसको जैसा चाहता है उसे वैसा ही फल प्रदान करता है । उसके कोप से राजा भिखारी हो जाता है, तथा उसकी कृपा से अंधा देखने में समर्थ हो जाता है । लंगडा व्यक्ति सुमेरू पर्वत को लांध जाता है और गूंगा व्यक्ति ज्ञान-विज्ञान का प्रकाश करके अनहृद बानी बोलने लगता है, -

अवधू कुदरत की गति न्यारी ।
रंक नियाज करै वै राजा, भूपति करै भिखारी ॥

° ° °

पंगा मेर सुमेर उलंधे, त्रिभुवन मुकुता डोलै
गूंगा ग्यान विग्यान प्रगासै, अनहृद बानी बोले ।
अकासहिं बाँधि पाताल हि पठवै, सेस सरग पर राजै ।
कहै कबीर राम है राजा, जो किछु करै सो छाजै ॥

ऐसे परम दयालु, कृपावंत परमात्मा की भक्ति का संदेश देते हुए कबीर साहब कहते है कि जब तक हम स्वस्थ और तन्दुरस्त है तब तक परमात्मा की भक्ति कर लेनी चाहिए तथा इसके स्वाद का आनंद प्राप्त कर लेना चाहिए, क्योंकि यह मानव तन उसी प्रकार चला जाता है जिस प्रकार सुने घर आया अतिथि, -

कबीर प्रेम न चाखिया, चाखि न लिया स्वाद ।
सुने घर का पाहुना, ज्यौं आवै त्यौं जाय ॥

कबीर साहबने अपने निर्गुण-निराकार परमतत्व के लिए राम शब्द का प्रयोग बार-बार किया है । यह सम्बोधन उन्हें सर्वाधिक प्रिय भी है । जैसे की हमने पहले देखा की कबीर के समय में यह नाम बहुत प्रचलित था । इसलिए निर्गुण-निराकार भ्रम का उपदेश जन

सामान्य तक पहुंचाने के लिए उन्होंने इस लोक प्रचलित नाम का प्रयोग किया और भक्ति का संदेश दिया । वे कहते है कि जो मनुष्य माया के मोह में अंध बनकर जीवन में राम-नाम का स्मरण नहिं करता और पाप करके पूँजी कमाता रहता है, लेकिन अंत समय में इसकी ये पूँजी भी काम नहीं आती । मनुष्य के साथ आता है तो सिर्फ ज्ञान, कर्म और भक्ति । इसलिए समर्थ गुरु के उपदेश को जीवन में अपनाकर, साधु-संगति, परोपकार और भक्ति में अपने मन को लगाना चाहिए, ताकि, परमतत्व से मिलन हो सके, -

कबीर राम न चेतियो फिरिया लालच माँहि ।
पाप करंता मरि गया औध पूँजी खिन माँहि ॥
दास कबीर राम के सर नै छाडी झुडी माया ।
गुरु प्रसाद साध की संगति, तहाँ परमपद पाया ॥

मनुष्य देह मिलना दुर्लभ है । भारतीय धर्मसाधना के अनुसार ऐसा माना जाता है कि जीव लखचौरासी योनियों के आवागमन के पश्चात मनुष्य का देह धारण करता है । इसलिए कबीर साहब कहते है कि जिसने मनुष्य का देह धारण करके राम से प्रेम न किया उसका इस संसार में आना हि बेकार है, -

जिहि घटि प्रीति न प्रेमरस, फूनी रसना नहीं राम ।
ते नर इस संसार में, उपजि पये बेकाम ॥

कबीर साहबने अपने आराध्य को राम के अलावा गोविंद, केशव, हरि, अलह,बिसमिल, खालिक, करिमा, साँई, विश्वंभर, माधव, मुरारी, नरहरी और साहबआदि नामों से भी सम्बोधित किया है । वस्तुतः कबीर साहब फक्कड थे, एकदम अपने मन कीमौज में रहनेवले भक्त । अपने मन की मौज में उन्होंने अपनी जिह्वा पर जो भी नाम आया उसी नाम से उसको पुकार लिया, -

हरि हरिदे रे अन्त कत चाहौ, भूली भरम दूनी कत बहौ ।
माधो चले बुनाँबन माहा, जग जीते जाई जुलाहा ।
नवगज दस गज उन्नीसा, पुरिया एक तनाई ॥
हमारे राँम रहीम करीमा केसो, अलाह रॉम सति सोई ।
बिसमिल मेटि विसंभर एकै, और न दूजा कोई ।।
खालिक हरि कहीं दर हाल ।
पंजर जसि करद दुसमन मुरद करि पैमाल ॥

अलह राम जीऊँ तेरे नाई, बंदे ऊपरि मिहर करी मेरे साँई ।
क्या ले माटी भुंई , मारे क्या जल देइ न्हवायें ॥

एक बात ध्यान देने योग्य है कि कबीर साहब ने अपने आराध्य को चाहे किसी भी नाम से पुकारा हो लेकिन उनका आराध्य निर्गुण-निराकार ब्रह्म है । जिसका न कोई रूप है, न रंग है, ना ही कोई आकार । उन्होंने कहा भी है, -

गोव्यंदे तू निरंजन तू निरंजन राया ।
तेरे रूप नहीं रेख नाही, मुद्रा नहीं माया ॥

यौगिक क्रियाओं के द्वारा साधक कुण्डलिनी शक्ति को जागृत करके षट्चक्रों को भेदते हुए ब्रह्मरन्ध्र तक अपनी प्राणवायु को पहुँचा देता है, जो पिण्ड का सर्वोच्च स्थान है । यही त्रिपुटी या कैलास है, जिसे कबीर साहब ने गगन-गुफा कहा है । यहाँ पहुँचकर ही साधक ब्रह्मानंद का आनंद प्राप्त कर सकता है । इसका वर्णन करते हुए कबीर साहब कहते है, -

रस गगन गुफा में अजर झरै ।
बिन बाजा झनकार उठै जहँ समुझि परै जब ध्यान धरै ।
बिना ताल जहँ कँवल फुलाने, तेहि चढि हंसा केलि करै ।
बिन चंदा उँजियारी दरसै जहँ-तहँ हँसा नज़र परै ।
दसवें द्वारे तारी लागी, अलखं पुरुष जाको ध्यान धरै ।
काल कराल विकट नहिं आवै, काम-क्रोध-मद लोभ जरै ।
जुगन जुगन की तृषा बुझानी, कर्म-भर्म-अथ-व्याथि टरै ।
कहै कबीर सुनो भाई साधो, अमर होय कबहूँ न मरै ॥"

साधक ज्ञानी गुरु के द्वारा अभ्यास से शुन्यचक्र तक पहुँचकर परमानंद का आनंद प्राप्त कर सकता है । कबीर साहब ने भी इस महारसपान का वर्णन बार-बार किया है,

"सुरति ढीकुली ले जल्यो, मन नित ढोलनहार ।
कँवल कुवाँ में प्रेमरस, पीवें बारंबार ||

कबीर साहब की भक्ति सहज है । समाज में उनको जहाँ जो अच्छा लगता उसे अपने फक्कड स्वभाव के बदौलत अपना लेते । नाथों और सिद्धों का प्रभाव भी उन पर सहज ही पड़ा था । इस विषय में आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी लिखते है कि, - कबीर की वाणी वह लता है जो योग के क्षेत्र में भक्ति का बीज पड़ने से अंकुरित हुई थीं ।।

“ ”

.

.

.

‘ ’

.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રથોમાં નાયિકાનું ચતુર્વિધ યૌવન

ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

"નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતા મુનિ ભરતે નારીને સુખનું મૂળ, કામભાવનાનું આલંબન તેમજ કામના સર્વભાવોનો સ્ત્રોત માની પ્રસ્તુત વિષય ઉપર વિસ્તૃત વિચાર કર્યો છે." નાયિકા કવિની સુકુમાર કલ્પના છે. કાવ્ય કલાની ઉત્કૃષ્ઠ સૌન્દર્યની ચરમ સીમા છે. નાયિકા નાટ્યની પ્રાણવાહિની ધારા છે. નાટ્યમાં તેનો પ્રવેશ જીવન રસનો મધુર સંચાર કરે છે. આ જીવન રસને પ્રાપ્ત કરવા માટે નાયક પોતાનું સર્વસ્વ વિસર્જન કરવા માટે તત્પર રહે છે. નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ નાયકના અનુરૂપ નાયિકાની પરિભાષા આપતાં પણ નાયિકાઓના સૌંદર્ય ,વભિન્ન પ્રકારની પ્રકૃતિનું એટલે કે ચતુર્વિધ યૌવન નું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યુ છે.

ચતુર્વિધ યૌવન

ભરતમુનિ એ નાયિકાનું જ નહી પરંતું સામાન્ય નારીના જીવન અને અવસ્થાઓનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યુ છે. તેઓએ નારીના આંતરિક પ્રકૃતિ–બાહય પ્રકૃતિ અને શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારા વિભિન્ન વિકારોનું જે સુક્ષ્મ અને વ્યાપક રૂપમાં વર્ણન કર્યુ છે. તે સ્વાભાવિક રીતે અનુમાન લગાવી શકાય છે કે ભરત સમ્પુર્ણ માનવ જાતિના અન્તર્મન અને ભાવો ના કુશળ જાણકાર અને ઉત્તમ નિયોજક હતા. તેઓએ સ્ત્રીઓ (નાયિકાઓ) ના ગુણ, અલંકાર વગેરે નું વર્ણન કરતાં સ્ત્રીઓ માં (આયુષ્ય) ઉમર ની પરિપકવતાથી આવનાર ભેદોનું પણ નિરુપણ કયુ છે. અલગ – અલગ ઉંમર માં સ્ત્રીઓની મનોદશા પણ જૂદી–જૂદી હોય છે. શરીરમાં થનાર આ ક્રમશઃ પરિવર્તનને ભરતે ચાર પ્રકારોમાં નિરૂપિત કર્યા છે. '' सर्वासां नारीणां यौवनभेदाः स्मृतास्तु चत्वारः ।''

અર્થાત્ "પ્રથમ યૌવન, દ્વિતીય યૌવન, તૃતિય યૌવન, ચતૃર્થ યૌવન."

ભરત દ્વારા પ્રતિપાદિત આ વિભાજન પરંપરા નું સાગરનન્દી શારદાતનય અને શિંગભૂપાલ વગેરે આચાર્યોએ પરિપાલન કર્યુ છે. બાકીના આચાર્યોએ આ પ્રકારનું વિભાજન કર્યુ નથી.

" આચાર્ય વિશ્વનાથે પ્રથમ યૌવનાદિ નામ થી તો અલગ ભેદ બતાવ્યો નથી પરંતુ તેના દ્વારા આપેલ મુગ્ધા વગેરેની પરિભાષમાં આ યૌવનો નો ઉલ્લેખ મળે છે."[૧]જેનાથી

એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓએ પણ થોડા અંશોમાં ભરતની પરંપરા નું અનુકરણ કર્યુ છે. ભરતે પ્રથમઆદિ યૌવન નું લક્ષણ અને યૌવન ના સમયે થનારા સહજ પરિવર્તનોનું નિરુપણ કર્યુ છે. શિંગભૂપાલ વગેરે આચાર્યોએ ભરત દ્વારા અપાયેલ લક્ષણ ને પણ વિસ્તૃત રૂપમાં પ્રદાન કર્યુ છે.

• પ્રથમ યૌવન

" પ્રથમ યૌવનનો અર્થ પોતાની રીતે જ સ્પષ્ટ છે. જેનો નવીન સર્વપ્રથમ ઉદ્ભવ થયો જ હોય તે પ્રથમ યૌવન કહેવાય છે. અભિનવગુપ્તએ આ યૌવનને વીસ વર્ષ ની ઉમર સુધી માન્ય રાખ્યું છે. ભરતે આનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે.

"વિશાળ ઉરુ, ગંડસ્થળ, જઘન પ્રદેશ અને હોઠોથી યુકત સ્તનો ની કઠોરતાથી યુકત રતિમનોજ્ઞ, શ્રૃંગાર ના ઉત્સાહ થી યુકત પ્રથમ યૌવન કહેવાય છે." [૩]

"સાગરનન્દી એ આ પ્રથમ યૌવનનું લક્ષણ આપ્યું નથી માત્ર ચેષ્ટાઓનું વર્ણન કર્યુ છે." [૪] શારદાતનયે આનું અત્યંત વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ લક્ષણ આપ્યું છે.

"નયન(આંખો) વધેલા અનુરાગ થી યુકત હોઠ અસમગ્ર રૂપથી રકિતમ થાય છે. મુખ, શ્રૃંગારપરક મન્દહાસ થી પ્રફુલ્લિત થાય છે. ગાલ ગર્વ થી ઉત્પન્ન રજ થી યુકત થાય છે. અંગોમાંથી લાવણ્ય પ્રગટ થાય છે અને મુખ સૌરભયુકત બની જાય છે. સ્તન થોડા વિકસિત બની જાય છે અને અંગોની વિભિન્ન સંધિઓ પ્રગટ થવા લાગે છે. આખું શરીર(અંગ) અભિરુપતા અકઠોરતા અને અત્યધિક મૃદુતાથી યુકત બની જાય છે."[૫]

સામાન્ય રીતે ભરતે આપેલું લક્ષણ અધૂરુ છે. પરન્તુ વ્યાપક અર્થ રાખવાના કારણે શારદાતનય અને શિંગભૂપાલ દ્વારા અપાયેલ લક્ષણને પૂર્ણરુપથી આચ્છાદિત કરી લે છે. બધાજ લક્ષણોનું અવલોકન કરી આપણે પ્રથમ યૌવનના સામાન્ય લક્ષણની કલ્પના કરી શકીએ છીએ.

" જઘનપ્રદેશ, ગંડસ્થળ અને પયોધરનું સ્થળ હોવું મુખ અને સમસ્ત અંગો નું લાવણ્ય યુકત હોવું, અંગોનું સુકુમાર અને ચંચળ હોવું, વિભિન્ન અંગોની સંધિઓનું થોડુક પ્રગટ થવું

આ બધા જ પરિવર્તન જયારે શરીરમાં પ્રગટ થાય તો તે પ્રથમ યૌવન કહેવાય છે.

ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરતાં આનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

" આ સ્તનોનો ભાર વિસ્તાર ને પ્રાપ્ત થઈ રહયો છે. પરંતું હમણાં ઉચિત ઉન્નતિથી યુકત નથી આ ત્રિવલી રેખાથી સ્પષ્ટ થઈ રહી છે. પરન્તુ સ્પષ્ટઃ ઉંચી –નીચી એના મધ્યભાગમાં અર્ધ–કપિશ વર્ણની રોમાવલી જોવા મળે છે. આ રીતે યૌવન અને શૈશવ ના સંસર્ગ થી મિશ્રિત રમણીય અવસ્થા છે." [૬]

• દ્વિતીય યૌવન

પ્રથમ યૌવન ઉદ્‌ભવ થયા પછી તેનામાં જે પરિપકવતા આવે છે અને વિકાસ થાય છે તે દ્વિતીય યૌવન કહેવાય છે. અભિનવગુપ્તે આનો સમય ત્રીસ વર્ષની ઉમર સુધી માન્યો છે. ભરત અનુસાર દ્વિતીય યૌવનનો વિકાસ આ પ્રમાણે હોય છે. – " શરીર પૂર્ણ વિકસિત અંગોવાળુ, પયોધર પુષ્ટ અને કટિપ્રદેશ નિમ્ન (ક્ષીણ) થઈ જાય છે. કામના સારભૂત આ દ્વિતીય યૌવન હોય છે. [૭]

આનો અર્થ એ છે કે આ યૌવનમાં કુચાદિ ને પુષ્ટતા મળે છે, કટિ (કમર) ભાગ ક્ષીણ થઈ જાય છે. એટલેકે અંગોની સંધિઓ પૂર્ણ રુપથી વિભકત જોવા મળે છે. કામદેવના સારભૂત આ યૌવન કહેવાય છે. પ્રથમ યૌવન માંતો કામનો ઉદ્‌ભવ માત્ર હોય છે.પરંતું દ્વિતીય યૌવન માં પ્રગલ્ભતા ને પ્રાપ્ત કરીલે છે.

શાદાતનય, સાગરનન્દી, શિંગભૂપાલ વગેરે આચાર્યો એ દ્વિતીય યૌવનનું લક્ષણ આપ્યું છે.

શિંગભૂપાલે દ્વિતીય યૌવન ના ઉદાહરણના રૂપમાં મેઘદૂતની યક્ષિણી નું અત્યન્ત સુંન્દર ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કર્યુ છે.

" જે તન્વંગી, શ્યામા, સફેદ અને ગાઢ દાંતવાળી, પાકેલા બિમ્બફળના જેવા ગાલ અને હોઠવાળી કમરના ભાગેથી કૃશ ચકિત હરિણીના જેવા નેત્રોવાળી(ઉંડી) નિમ્ન નાભીથી યુકત શ્રોણી (વક્ષસ્થળ) ના ભારે થવાને કારણે મન્થર ગતિથી ચાલનારી સ્તનોની વિશાળતાના

કારણે થોડી આગળના ભાગે નમેલી આ યુવતી લોકોમાં જાણે બ્રહ્માની પહેલી સૃષ્ટિ હશે."[૮]

સાહિત્યાવલોકન થી આપણને દ્વિતીય યૌવનના અનેક અત્યન્ત સુન્દર ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થાય છે. અવિમારકામાં નાયિકા કુરંગી નું સુન્દર વર્ણન છે.

" વક્ષસ્થળ સ્તનોના ભારથી થોડું નમેલુ છે. જઘન પ્રદેશ ના ભારથી શરીર થોડું થાકેલું છે, મુખ સુન્દર નયનોથી યુકત અને સ્વાભાવિક રુપથી લાલ બિમ્બફળના જેવું હોઠ (અધર) થી યુકત છે."[૯]

સાગરનન્દીએ આનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે.

"તે તન્વી શ્રીકૃષ્ણની ચેષ્ટાની જેમ અનિરુધ્ધ ને પ્રાપ્ત કરવાની આસકિત રાખે છે. તેના કામોત્સાહને વધારે છે." [૧૦]

અહીં અનિરુધ્ધની પત્નીની મનોહર ચેષ્ટાઓનું વર્ણન છે.

• તૃતીય યૌવન

દ્વિતીય યૌવન ત્રીસ વર્ષ ની ઉમર સુધી રહે છે. ત્યાર પછી તૃતીય યૌવનનું આગમન થાય છે. જે ચાલીસ વર્ષની ઉંમર સુધી રહે છે. તૃતીય યૌવનના લક્ષણમાં ભરત અને પરવર્તી નાટ્યશાસ્ત્રકારોમાં થોડી વિભિન્નતા જોવા મળે છે. ભરતે તૃતીય યૌવનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે. " સંપૂર્ણ શોભાથી યુકત રતિ ને ઉત્પન્ન કરનાર કામતન્ત્રના (વિષયમાં) પ્રયોગમાં પ્રગલ્ભ, કામની અધિકતાથી ઉત્પન્ન શોભાવાળું તૃતિય યૌવન કહેવાય છે. [૧૧]

અર્થ એ છે કે આ યૌવનમાં સ્ત્રી સંપૂર્ણ શોભાથી યુકત હોય છે અને રતિ ક્રીડામાં પણ પ્રગલ્ભ હોય છે. કામની અધિકતાથી તેની શોભા કંઈક વિચિત્ર જ રમણીય હોય છે.

ભરત દ્વારા આપવામાં આવેલા લક્ષણ અનુસાર તેનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપી શકાય.–

" પ્રબુધ્ધ કામનાવાળી મૃગનયનીએ રતિના સમયે કંઈક ચતુરાઈ આ પ્રમાણે બતાવી કે અનેકવાર તેના રતિકુંજન નું અનુકરણ કરનાર સેંકડો ગૃહકપોત તેના શિષ્ય જેવા લાગતા હતા.[૧૨]

ભરતે તૃતીય યૌવનમા નારી ની ચેષ્ટાઓ આ પ્રમાણે દર્શાવી છે. "તૃતીય યૌવનમાં નારી કામક્રીડામાં દક્ષ સપત્ની પક્ષથી(નફરત) અસૂયા કરનારી કામતન્ત્ર ના પ્રયોગમાં પ્રગલ્ભ અનિભૃત ગર્વયુકત ચેષ્ટાઓ વાળી હોય છે.[૧૩]

ઉપર જણાવેલ ઉદાહરણથી આ ચેષ્ટાઓનું સમ્યક જ્ઞાન થાય છે. અહી રતિમાં દક્ષ નાયિકાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

• ચતુર્થ યૌવન

તૃતીય યૌવન પછી ચતુર્થ યૌવનનું આગમન થાય છે. આ યૌવન શૃંગારનો શત્રુ હોય છે. ભરતે ચતુર્થ યૌવનને આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે.

"નવયૌવન(પ્રથમ યૌવન), દ્વિતીય યૌવન, તૃતીય યૌવન પછી શૃંગારના શત્રુભૂત આ ચતુર્થ યૌવનનું આગમન થાય છે. ગંડસ્થળ, જઘન પ્રદેશ અને સ્તનો વગેરે નું લાવણ્ય થોડું ઓછું થઈ જાય છે. કામના વિષયમાં ઈચ્છા રહેતી નથી. આ ચતુર્થ યૌવનનું લક્ષણ છે. [૧૪]

આનો અર્થ એ છે કે આ યૌવન માં અંગોનું લાવણ્ય ઓછું થઈ જાય છે અને કામ–શૃંગાર ના પ્રત્યે પણ પહેલાના જેવી ઈચ્છા રહેતી નથી. એટલા માટે આ યૌવનને શૃંગારનો શત્રુ માનવામાં આવે છે.

શારદાતનયે આનું લક્ષણ જુદી રીતે આપ્યું છે.

" ચતુર્થ યૌવનમાં નારીના શ્રેણી પ્રદેશ, જઘન પ્રદેશ, ઉરુ, સ્તન, ગાલ અને હોઠ, માંસ વગરના અને જર્જર થઈ જાય છે. ગાલ લટકી પડે છે."[૧૫]

શિંગભૂપાલાચાર્યએ પણ શારદાતનયના જેમ જ ચતુર્થ યૌવન નું લક્ષણ આપ્યું છે.– " ચતુર્થ યૌવનમાં સ્તન, શ્રોણિ, ગંડ, સાથળ અને જઘન પ્રદેશ માં જર્જરતા તેમજ (નિર્માસતા) માંસ વગરના હોય છે. [૧૬]

લક્ષણોના સમ્યક વિવેચનથી જાણવા મળે છે કે ભરત દ્વારા અપાયેલ ચતુર્થ યૌવન અન્ય આચાર્યો દ્વારા અપાયેલ તૃતીય યૌવનથી સામ્ય રાખે છે. ભરતે આ યોવનની ચેષ્ટાઓ

આ પ્રમાણે બતાવી છે. " ચતુર્થ યૌવન માં નારી પ્રિય ના ચિત્તને સમજવામાં સમર્થ હોય છે. કામના વિષયમાં સારી રીતે જાણનાર નફરત(મત્સર) વિનાની હોય છે. તેમજ હંમેશા પ્રિયની સાથે રહેવા માગે છે."

સાગરનંદી એ ચતુર્થ યૌવનની ચેષ્ટાઓને વધારે વિસ્તારથી રજુ કરી છે.

" પોતાના પ્રિય ની સાથે સદાય રહેવાની ઈચ્છાવાળી, અર્ધનારીશ્વર શિવ ની સાથે પાર્વતી ના સમાન પતિ ના અર્ધભાગની સ્વામિની બનવા માગે છે. સંભોગ માટે અનુપયુકત સમય માં પણ પ્રિયની સાથે સ્નાનાગાર, વાટિકા અથવા ગૃહોદ્યાનમાં રમણ કરે છે અને ઉત્સવ વગેરે માં ભાગ લે છે. અન્ય (સ્ત્રી) ની છાયા માત્ર જોઈને અથવા પતિ સાથે લાંબા સમય સુધી વાર્તલાપ કરતાં જોઈને પતિ પર ક્રોધિત થાય છે. આ રીતે અનર્થ માં પતિને ફસાવી દે છે અને કયારેક – કયારેક પોતે પણ આ મનોવૃતિના કારણે સંકટમાં પડે છે. અપરા(પરાયી) સ્ત્રીની પાસે જવા માટે ઉધ્ધત પતિની (મિથ્યા) કલ્પના કરતાં જ શિશિર સમય માં પિડિત સંધ્યાકાળના આતપ ને ન છોડનાર વૃધ્ધા સ્ત્રીના જેમ પ્રિય ને છોડતી નથી, પતિની પથારી પર પાસુ (કરવટ) બદલી ને સુવામાં વિયોગ માને છે. પતિ ના મન્દિરમાં દર્શનાર્થે જવા પર પ્રવાસ સમજે છે. સ્વામિ પ્રત્યે અતિશય પ્રેમ અને આકર્ષણના કારણે ઉઠવા બેસવામાં પતિની છાયાની જેમ અનુકરણ કરે છે. મૌગ્ધ્ય, વિશ્વાસ દુર્બળતા રતિ માટે વ્યાકુળ અને પ્રિય પ્રત્યે આકર્ષણમાં સહજ રુપથી ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. "[૧૭]

આનું ઉદાહરણ શિંગભૂપાલે 'આનંદકોશ પ્રહસન' માંથી રજૂ કર્યુ છે.– "અરે દુર્બર ગાલ સ્થળ ના દ્વારા, વિરલ દાંતો દ્વારા લાંબા (લટકેલા) કુચેાૈ દ્વારા, જેની કથા સમાપ્ત થઈ ગઈ છે એવા પ્રચુર પ્રસંગોના દ્વારા, સ્વાભાવિક રૂપથી શિથિલ અંગો દ્વારા કયારેય પણ સેવન ન કરવા યોગ્ય, અંબળાયેલા(આળસુ) અંગો વાળી સ્ત્રી પણ પતિના પ્રણયની અભિલાષા (ઈચ્છા) કરે છે."[૧૮]

આ રીતે ભરત અને પરવર્તી આચાર્યોએ નાયિકા ના ચર્તુવિધ યૌવન નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વસ્તુતઃ ભરત દ્વારા પ્રતિપાદિત દ્વિતીય અને તૃતીય યૌવન ને પરવર્તી આચાર્યોએ દ્વિતીય

યૌવન ગણાવ્યું છે અને ભરત દ્વારા પ્રસ્તુત ચતુર્થ યૌવન ના લક્ષણ નું સામ્ય પણ અન્ય આર્યો દ્વારા અપાયેલ તૃતીય યોવન થી જ લક્ષિત થાય છે.

આમ નાયિકા ના ગુણ–અલંકાર અને ચતુર્વિધયૌવન વગેરે ના સૂક્ષ્મ વિવેચન થી જાણવા મળે છે કે ભરતે નારીના સ્વરુપનું કેટલુ સૂક્ષ્મ અધ્યયન કર્યુ છે. તેના દ્વારાપ્રતિપાદિત નાયિકા અલંકાર અને ચતુર્વિધ યૌવનની પરિકલ્પના ત્રિકાલિક સત્ય પ્રતીત થાય છે. સ્ત્રીઓના અલંકાર, યૌવનની વિભિન્ન અવસ્થાઓ આજ પણ તેજ રુપમાં જોવા મળે છે. વસ્તુતઃ ભરત દ્વારા પરિકલ્પિત આ અલંકાર વગેરે નાયિકા વિશેષ ના ન હોઈ સામાન્ય સ્ત્રીઓ ના છે. અથવા સાર્વકાલિક અને સાર્વભૌમિક છે.

૧. प्रथमावतीर्णयौवनविकारा । (સાહિત્યદર્પણ ૩/૫૮)

૨. प्रथम यौवन यावर्द्विशति। एवं त्रिशच्चत्वारिंशत्पंचशदिति–
विभागः । अन्ये तु षोऽकपंचविशंतिपंचत्रिशत्पंचचत्वारिशदिति
विभागमाहुः । (નાટ્યશાસ્ત્ર પૃ. ૨૪૦)

૩. पीनोरूगण्डजघनाघरस्तनं कर्कश रतिमनोज्ञम् ।
श्रृंगारसमुत्साहं प्रथमं तद्यौवनम् ज्ञेयम् ।। (નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૩/૪૩)

૪. નાટક–લક્ષણ–રત્નકોશ (કારિકા –૩૧૬–૩૧૮)

૫. आरूढरागं नयनभसमग्रारूणोऽघरः ।
स्मरस्मेर च वदनं गण्डयोऽर्विजं रजः ।।
अङ्गमुद्भिन्नलावण्यमाविर्वदनसौरभम् ।
उद्भेदः स्तनयोः किंचिद्विभक्ताङ्गसन्धिता ।।
आभिरूप्यमकाठिन्यमङ्गानामतिमार्दवम् ।

एवमादिगुणावस्था प्रथमे यौवने भवेत् ।। (ભાવપ્રકાશ ૫/૧૦૩/૧૨–૧૬)

૬. विस्तारी स्तनभार एष गमितो न स्वोचितामुन्नति
रेखेदभाषि तथा वलित्रयमिदं न स्पष्टनिम्नोन्नतम् ।
मध्येऽस्या ऋजुरायताघकपिशा रोमावली दृश्यते
रम्यं यौवन शैशवव्यतिकरोन्मिश्र वयो वर्तते ।। (દશરૂપક ૨/૧૦૬ ઉદા)

૭. गात्रं पूर्णायवयं पीनौ च पयोघरौ नतं मघ्यम् ।
कामस्य सारभूतं यौवनमेतद् द्वितीयं तुं ।। (નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૩/૪૪)

૮. तन्वी श्यामा शिखरदशना पक्वबिम्बाघरोष्ठा
मघ्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यो,
या तत्र स्याद युवतिविषये सृष्टिराद्यव घातुः ।। (मेघदूत र/१प)

૯. उरू स्तनतटालसं जघनभारखिन्ना तनुः
मुख नयनवल्लभं प्रकृतिताम्रबिम्बाघरम् ।
भयेऽपि यदि तादृशं नयनपात्रपेयं वपुंः
कथन्नु सुरतान्तप्रचुरविभ्रमं तद भवेत् ।। (अविमारक र/६)

૧૦. अनिरूद्धगृहासक्तिः कामोत्साहविवद्धिनी ।
तन्वी चेष्टेव दैत्यारेरूद्धवप्रीति काङिक्षणी ।।
(નાટક– લક્ષણ–રત્નકોષ પૃ.૩૨૩)

૧૧. सर्वश्रीसंयुकतं रतिकरणोत्पादनं रतिगुणाढयम् ।

कामाप्यायितशोभं यौवनमेत्तततृतीयं तु ।।

(નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૩/૪૫)

૧૨. कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातुर्यमुद्धतमनो भवया रेतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवददिभरनेकबारं शिष्यायितं गृह्कपोतशतैरथास्याः

(સાહિત્યદર્પણ ૩.૫૯ ઉદા)

૧૩. रतिसंयोगदेक्षा प्रतिपक्षासूयिनी रतिगुणाढया ।

अनिभृतंगर्वितचेष्टा नारी ज्ञेया तृतीये तु ।।

(નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૩/૫૦)

૧૪. नवयौवने व्यतीते तथा द्वितीये तृतीयके वापि ।

श्रृगारशत्रुभूतं यौवनमेतच्चतुर्थ तु ।।

अम्लानगऽजघनाघरस्तनं किंचिद्नलावण्यम् ।

कामं प्रति नोच्छावासं यौवनमेतच्च्यतुर्थ तुं

(નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૨/૪૬–૪૭)

૧૫. श्रोण्योश्च स्तनयौरूवोः जघनेऽघरगण्डयो : ।

निमसिता जर्जरता विलम्बितकपोलता ।।

एवमादिगुणावस्था चतुर्थे यौवन भवेत् ।।

(ભાવપ્રકાશ ૫/૧૦૫/૫–૭)

૧૬. चित्तग्रहणसमर्था कामाभिज्ञा त्वमत्सरोपेता ।

अविरह्तिमिच्छति सदा पुरुषं नारी चतुर्थे तुं ।। (નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૩/૫૧)

૧૭. आश्लेषे सर्वदा पत्युः सतृष्णेवान्तरात्मना ।

चतुर्थयौवनजन्मानो घर्माः सफूर्जन्ति योषिताम् ।।

(નાટક– લક્ષણ–રત્નકોશ –૩૨૭–૩૩૩)

૧૮. क्षामैश्च गण्डकलैकेर्विरलैश्च दन्तै-

र्लम्बै च कुचैर्गतकथाप्रचुरैः प्रसङ्गै ।

अङ्गेरयत्नशिथिलैश्च कदाप्यसेव्या

भर्तुः पणानभिलषन्त्यहहालसाङ्गयः ।।

(રસાર્ણવ સુધાકર ૧/૧૭૮ ઉદા)

સમાજશાસ્ત્રની નવ વિકસિત શાખા: સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર

 ISSN : 2277 - 7598

ડૉ.નીલેશ બારોટ
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
શામળદાસ આર્ટસ કોલેજ
ભાવગર

દુર્ખેઇમ જેવા વિદ્વાનો દ્વારા વિકાસ પામેલું સમાજશાસ્ત્ર લગભગ ૨૦૦ વર્ષની સફર ખેડી રહ્યું અને નવા નવા ક્ષેત્રોમાં નવી નવી શાખાઓ શરૂ કરી સૂક્ષ્મ સ્તરના અભ્યાસો હાથધર્યા છે. સમાજશાસ્ત્રની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર ૯૦ જેટલી વિવિધ શાખાઓ માન્યતા પ્રાપ્ત છે. તેમાં સતત સંશોધનની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે અને સમાજશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં સતત વૃદ્ધિ થઈ રહી છે

સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર તાજેતરમાં સમાજશાસ્ત્રની એક નવી શાખા તરીકે વિકસ્યું છે. દિલ્હી સ્થિત પદ્મવિભુષણ ડોક્ટર બીન્દેશ્વર પાઠક દ્વારા સંસ્થાપિત સુલભ ઇન્ટરનેશનલ સોશિયલ સર્વિસ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી આ શાખા છે. પદ્મવિભૂષણ ડોક્ટર બિંદેશ્વર પાઠકે પોતાનું સમગ્ર જીવન સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છતા સાથે સંકળાયેલા સમુદાયોના સામાજીક ઉત્થાન અને સર્વાંગી વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નો કર્યા છે. એક ક્રિયાશીલ સમાજશાસ્ત્રી તરીકે તેઓએ હમેશા અસ્પૃશ્ય વર્ગની ચિંતા કરી છે. તે પ્રયત્નોના એક પરિણામ રૂપે સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું

યુનિવર્સિટી કક્ષાએ અભ્યાસક્રમના એક ભાગરૂપે સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર શરૂ કરવામાં ડો.અનિલ વાઘેલાનું નામ અગ્રેસર છે. મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું. આજે ભારતની ૨૨ જેટલી યુનિવર્સિટીઓમાં સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપે સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવામાં આવી રહ્યું છે. આ તબક્કે આપણને એમ થાય કે સ્વચ્છતાનું શી જરૂરિયાત ઊભી થઈ કે તેને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસક્રમના એક ભાગ તરીકે સ્વીકારવું

સ્વચ્છતા એ માનવ જીવનનો એક અભિન્ન ભાગ છે. દરેક કાળે દરેક સમુદાયમાં

એશિયાના દેશોમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિપાત કરતા સ્વચ્છતા અંગેના મૂલ્યો અને સાધનો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ભારતના પૌરાણિક સાહિત્યમાં સ્વચ્છતા અંગે અનેક ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. ભગવાન મનુએ મનુસ્મૃતિમાં સ્વચ્છતાને પવિત્રતા સાથે જોડ્યું છે. સામાજીક દ્રષ્ટિએ પણ વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્વચ્છતા સાથે સંકળાયેલા એક વર્ણ તરીકે ક્ષુદ્ર વર્ણને દર્શાવ્યો લોથલ જેવા સ્થાનો પર નાહવાની અને ગટરની વ્યવસ્થા તે સમયની નગર રચનામાં જોવા મળે છે. આઝાદી પૂર્વે સ્વતંત્રતા આંદોલન દરમિયાન મહાત્મા ગાંધીએ સ્વચ્છતા તરફના અભિગમમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો દરેક વ્યક્તિ જાતે સફાઈ કરે તેવો તેમનો હઠાગ્રહ હતો. સાબરમતી આશ્રમમાં જાજરુની સફાઈ દરેકે પોતાના વારા પ્રમાણે કરવી પડતી હતી. આ ઉપરાંત એક અસ્પૃશ્ય પરિવારને આશ્રમમાં વસાવી તેની પુત્રીને દત્તક પુત્રી તરીકે સ્વીકારી અસ્પૃશ્યો તરફનો અભિગમ બદલે તેવો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરે જનઆંદોલનો દ્વારા અને બંધારણના ઘડતર સમયે બંધારણમાં અનેક જોગવાઈઓ કરીને અસ્પૃશ્ય સમુદાયોને તેના અધિકારો અને રક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. વર્તમાન સમયમાં ભારતના સન્માનનીય વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા સ્વચ્છ ભારત અભિયાનની શરૂઆત કરીને સમગ્ર દેશમાં સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિ લાવવાનો રાજકીય સ્તરે અને સંગઠનના સ્તરે પ્રયત્ન કર્યો વડાપ્રધાનશ્રીએ અસ્પૃશ્યોના પગ ધોઈ તેને સન્માન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંપરાગત રીતે સ્વચ્છતા ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે વણાયેલી છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં ત્રિકાળ સંધ્યાનું મહત્વ આજે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. જે સ્વચ્છતા સાથે જોડાયેલો ખ્યાલ છે. વર્તમાન આધુનિક સમયમાં સ્વચ્છતા માટેના અભ્યાસો શા માટે જરૂરી છે તે એક યક્ષ પ્રશ્ન છે. જેનો જવાબ આ લેખમાં આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

સ્વચ્છતા ના સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસના હેતુઓ

૧ સ્વચ્છતા અંગેની સામાન્ય સમજ પ્રાપ્ત કરવી

જન સામાન્યમાં સ્વચ્છતા અંગેનો એક સ્વાભાવિક અભિગમ ધાર્મિકતાના પાયા પર રચાયેલો છે લોકો સ્વચ્છતાને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ જુએ છે. આ પરિસ્થિતિમાં સ્વચ્છતા અંગેનો વૈજ્ઞાનિક અભિગમ કઈ રીતે કેળવી શકાય તે અંગેનો અભ્યાસ કરવો અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સમાજમાં સ્વીકૃત બને તેવા પ્રયત્નો કરવા. સ્વચ્છતા તરફનો પરંપરાગત અભિગમ એ માત્ર દૈહિક સ્વચ્છતા સાથે જોડાયેલો છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સ્વચ્છતાને

એક સમગ્રલક્ષી અભિગમ તરીકે સ્વીકારે છે. સ્વચ્છતાને સ્વાસ્થ્ય સાથે જોડે છે. તંદુરસ્ત વ્યક્તિ તંદુરસ્ત સમાજનું નિર્માણ કરે છે અને તેના પરિણામે જ તંદુરસ્ત રાષ્ટ્રબને છે.

૨.સ્વચ્છતા ના કાર્ય તરફનો અભિગમ બદલવો

સ્વચ્છતાના કાર્ય તરફનો અભિગમ ભારતીય સમાજમાં ભૃણાસ્પદ રહ્યો છે ભારતીય ધાર્મિક માન્યતાઓએ સ્વચ્છતા સાથે સંકળાયેલા કાર્ય કરતાં લોકોને હંમેશા અપવિત્ર ગણ્યા હેતુ લોક કલ્યણનો રહેલો છે તેવું પ્રતિપાદિત કરવા સંશોધનો કરવા અને તેના દ્વારા સ્વચ્છતાના વ્યવસાય અને વ્યવસાયીકોને સામાજીક સન્માન પૂરું પાડવું વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને લીધે તે તરફનો લોકોનો અભિગમ બદલી શકાય. સ્વચ્છતાને એક પવિત્ર વ્યવસાય તરીકે સમાજમાં સ્વીકૃતિ મળે તેવો પ્રયત્ન કરવો.

૩ સ્વચ્છતાના વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ સમુદાયોનું સામાજીક ઉત્થાન કરવું

સમુદાયના લોકો સદીઓથી અનેક સામાજીક અધિકારોથી વંચિત રહેવા પામ્યા છે આવા વંચિત સમુદાયનો સામાજીક ઉત્થાન થાય અને સમાજમાં તેમના તરફનો પરંપરાગત અભિગમમાં બદલાય તેવા પ્રયત્નો કરવા. આવા સમુદાયો સમાજના અન્ય સમુદાયોની સાથે તાલમેલ મેળવી શકે તે માટે તેઓને સન્માનજનક પરિસ્થિતીમાં લાવવા. સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાનતા પૂર્વક જોડાઈ શકે તેવા પ્રયત્નો કરવા

૪.સ્વચ્છતા અંગેના કાયદાઓ અને નીતિ નિર્ધારણોમાં ભૂમિકા ભજવવી

જોવાનો વૈજ્ઞાનિક અભિગમ દાખવી શકે છે. વર્તમાન સામાજીક પરિસ્થિતિઓ અને બનતી કાયદાઓનું ઘડતર કરવું કે નવી નીતિઓ ઘડવા માટે તેમાં નિષ્ણાંત તરીકેની ભૂમિકા ભજવવાની છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સરકારશ્રીનું તે તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરી સમાજને યોગ્ય કાયદાઓ અને નીતિઓ સરકારશ્રી દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તેવી ભૂમિકા ભજવવાની છે

૫.સ્વચ્છતા ના ક્ષેત્રમાં સંશોધનોને પ્રોત્સાહિત કરવા

સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રે વિવિધ વિષયો નવું નવું સંશોધન કરતા થાય અને સ્વચ્છતા અંગે રસ્તાઓ શોધી કાઢે અને તે રીતે સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમોથી સંશોધન થાય તે માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાનું કાર્ય સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર કરે છેપદ્મભૂષણ ડોક્ટર

બિંદેશ્વર પાઠકે સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં સંશોધનને પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થાય તે માટે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન ઊભું કર્યું છે આ સંગઠનની વાર્ષિક સભામાં સમગ્ર વિશ્વમાં સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રે જે કંઈ પણ સંશોધન થાય છે તે સંશોધનોને અહીં રજૂ કરવાની તક પૂરી પાડવામાં આવે છે અને તેના પર વિસ્તૃત ચર્ચા કરી સંશોધન અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવું પ્રદાન કરવાની સતત કોશિશ કરવામાં આવે છે

૬.તાલીમબદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ, અભ્યાસુઓ અને કાર્યકરોની ફોજ ઊભી કરવી

સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્ત્રને ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે એટલે કે સ્નાતક અને સ્નાતકોતર શિક્ષણના એક ભાગ રૂપે સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્ત્રને વિવિધ સ્તરે અભ્યાસમાં સામેલ કરી વિદ્યાર્થીઓને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે જ્ઞાન આપી તાલીમ બંધ કરવા. સમાજને ભવિષ્યમાં સ્તર પર શિક્ષણમાં જ સ્વચ્છતા અંગેનો અભ્યાસ દાખલ કરી તાલીમ પામેલી એક ફોજ ઊભી કરવી જે સ્વચ્છતા ના ક્ષેત્રે આમુલ પરિવર્તન લાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે

સ્વચ્છતા ના સમાજશાસ્ત્રની ઉપયોગીતા

વિજ્ઞાન એક અતિ ઉપયોગી વિજ્ઞાન તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરશે. સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય એમ બંને ક્ષેત્રે અભ્યાસ કરે છે સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય વિશે વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે કોવિડ-19 ના સમયમાં આપણે જોયું કે સ્વચ્છતા સ્વાસ્થ્ય માટે કેટલી અગત્યની છે. મેડિકલ સાયન્સનો એક સિદ્ધાંત છે **Prevention is better than cure**. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે, જો આપણે સ્વચ્છતા જાળવીએ તો આપણા સ્વાસ્થ્યને આપણે જાળવી શકીએ છીએ. ઘણા રોગો જાહેર સ્વચ્છતા સાથે અને વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા સાથે જોડાયેલા હોય છે. જો સ્વચ્છતા અંગેનો આ અભિગમ વિકસાવી શકીએ તો સમાજ માટે તે ઉપકારક સાબિત થશે. સમાજશાસ્ત્રનો હેતુ માનવ કલ્યાણ સાધવા માટેનો છે. સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રે કાર્યરત લોકોનું કલ્યાણ કરશે.

તેઓને જો યોગ્ય સન્માન પ્રાપ્ત ન થાય તો તેઓ લાંબા સમય સુધી તે વ્યવસાય સાથે

અને તેઓની ભાવિ પેઢી એ વ્યવસાયને ધિકકારી તેનાથી દૂર જશે. નવા સફાઈ કાર્યકરો પ્રાપ્ત નહીં થાય. તો આવી પરિસ્થિતિમાં આવા સમુદાયોને પુરા માનસન્માન સાથે સ્વીકારી સમાજનો એક અભિન્ન ભાગ બનાવવામાં આવે તે જરૂરી છે. તેઓને તેઓનું ટકાવી શકશું. અન્યથા તેઓ સ્વચ્છતાના કર્મશીલો વિમુખ થઈ જશે અને પરિણામે સ્વચ્છતા જાળવવા માટે આપણને કાર્યકરો પ્રાપ્ત નહીં થાય. આવી પરિસ્થિતિને નિવારવા માટે સ્વચ્છતા અંગેનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને સ્વચ્છતાના વ્યવસાયમાં રોકાયેલા લોકો તરફનો હકારાત્મક અભિગમ કેળવવામાં સમાજશાસ્ત્ર એક મહત્વની ભૂમિકા નિભાવશે

સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રે સક્રિય સંશોધન દ્વારા નવી પદ્ધતિઓ નવા સાધનો વિકસાવવામાં સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર મદદરૂપ થશે સ્વચ્છતા અને ગંદકીનો નિકાલ યોગ્ય રીતે થાય તે માટે સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર નવા નવા સંશોધનોને પ્રોત્સાહિત કરી અને સમાજમાં નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓને પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર પર્યાવરણ જેવા બહુ આયામી વિજ્ઞાન સાથે સંયોજન સાધી સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ વચ્ચેનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરી નવા સંશોધનોને પ્રોત્સાહિત કરશે. સ્વચ્છતાનો સ્વાસ્થ્ય અને પર્યાવરણ સંશોધનોનો ઉપયોગ કરી પોતાના સંશોધન ક્ષેત્રોમાં વિકાસ સાધી શકશે ઉપરાંત સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર પણ આ બંને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રોમાં થતા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી સ્વચ્છતા ના સમાજશાસ્ત્રને વધારે સુદ્રઢ અને ઉપયોગી બનાવશે.

'દ્વિરેફ'ની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ

ડૉ.સતીષ પટેલ
ગુજરાતી વિભાગ,

શ્રીમતી એમ.સી.દેસાઇ આર્ટ્સ એન્ડ કોર્મસ
કોલેજ,પ્રાંતિજ.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે 'દ્વિરેફ', 'શેષ', 'સ્વૈરવિહારી' ઉપનામે વિવિધ સર્જન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કર્યું છે તેમનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલા ગણોલ ગામમાં ૧૮ એપ્રિલ, ૧૮૮૭ના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા શિક્ષક હતા. તેઓ મેટ્રિક પાસ થયા બાદ વધુ આગળ અભ્યાસ કરી વકીલ બન્યા. વકીલાતના વ્યવસાયમાં અઢળક આવક હોવા છતાં તેમાં તેમનો જીવ ન લાગતાં, સાહિત્ય તેમ જ શિક્ષણ જેવાં ટાંચી આવક આપતાં ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવા લાગ્યા. તેમણે 'પ્રસ્થાન' માસિક દ્વારા સાહિત્યના વિવિધ પાસાંઓ સાથે વિશેષ પરિચય કેળવ્યો.

તેમનાં નામમાં બે વાર 'ર' અક્ષર આવતો હોવાને કારણે 'દ્વિરેફ' ઉપનામથી વાર્તાઓ પ્રગટ કરી. કાવ્યોની રચનાઓ તેમણે 'શેષ' ઉપનામ દ્વારા કરી તેમ જ 'સ્વૈરવિહાર' ઉપનામથી હળવી શૈલીના નિબંધો પણ લખ્યા છે. તેમના પર ગાંધીવાદી વિચારોનો ઉંડો પ્રભાવ હતો અને તેમણે વિવેચન, કવિતા, નાટક અને ટૂંકી વાર્તામાં યોગદાન આપ્યું હતું દ્વિરેફની વાતો – ૧ (૧૯૨૮), દ્વિરેફની વાતો – ૨ (૧૯૩૫), દ્વિરેફની વાતો – ૩ (૧૯૪૨), ચુંબન અને બીજી વાતો (નગીનદાસ પારેખ સાથે, ૧૯૨૪) (આ એક યુરોપિયન વાર્તાનો અનુવાદ છે) વગેરે એમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ૧૯૪૬માં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રહ્યા હતા ૧૯૪૯માં તેમને પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો માટે નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક અનેબૃહદ પિંગળમાટે ૧૯૫૬માં સાહિત્ય અકાદમી ઍવૉર્ડ મળ્યો હતો. હવે આપણે 'દ્વિરેફ'ની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ વિશે જોઈએ.

'મુકુન્દરાય' એ રા.વિ. પાઠકની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં સૌથી ઉત્તમ એવી વાર્તા છે. રઘુનાથ ભટ્ટ રાવૈયા ગામનાં વતની હતા. શહેરમાં મુકુન્દરાયને ભણવા મૂકેછે. મુકુન્દરાય છ વર્ષનો અને ગંગા નવ વર્ષની હતી ત્યારથી રઘુનાથભટના પત્ની ગૂજરીગયા હતા. મુકુન્દરાયશહેરમાં ગયા પછી શહેરનાં રંગે રંગાય જાય છે. મુકુન્દરાય એકવાર તેના મિત્રો સાથે ગામડે જાય છે. ને ત્યાં તેને એની ઈજ્જત ઓછી થતી હોય એવું એને લાગ્યા કરે છે. અને પૈસાની એને ખેંચ પડતી હોવાથી તેના પિતાને તે કહે છે કે,

'તો ખેતરો વેચી નાખો. હું મારા અભ્યાસ ખાતર ગમે તેટલો આત્મભોગ આપવા તૈયાર છું!''

રઘુનાથભટ્ટ આ સાંભળીને બહુ જ દુઃખી થાય છે. એ ગંગાને કહે છે કે,

''આપણે, અંબાજી ગયાં હતાં તે યાદ છે ?' વિષયાન્તરની આશાથી ગંગાએ કહ્યું, 'હા'. ત્યાંથી કુંભારિયાનાં દેરાં જોવા ગયેલાં તે તને યાદ છે ?'

'હા'

'એ દેરાં વિમળશાએ બંધાવેલાં.'

'એમ કે ?'

'એ વિમળશા અંબાજીનો ભક્ત હતો.' પિતા સ્વસ્થ થતા જાય છે એમ માની ગંગાનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો અને તે સરળ ઉત્સાહથી હોંકારો દેવા લાગી. 'તે એકવાર અંબાજી દર્શન કરવા જતો હતો. રસ્તામાં એક મોટી નાવ આવી. તેમાં તે પાણી પીવા ગયો. વાવનાં પગથિયાં પર વણજારો બેઠો હતો. તેણે પાણીના પૈસા માગ્યા. વિમળશાએ 'શેના' એમ પૂ છ્યું વણજારાએ વાવનો શિલાલેખ બતાવી કહ્યું કે, 'આ વાવ બાંધનાર પીથો મારો દાદો થાય. અમારી સ્થિતિ બગડી ગઈ એટલે હું મારી, બાપુ કી વાવ પર લાગો લેવા આવ્યો છું.' વિમળશાને થયું કે, મેં આવાં દેરાં બંધાવ્યાં પણ મારી પછવાડે કપૂ ત જાગે તો મારાં દેરાંનીય આવી દશા થાય !' ગંગાનો હોંકારો શિથિલ પડતો ગયો – 'પછી અંબાજી પાસે ગયો. તેને અંબાજી પ્રસન્ન થયાં. તેમણે કહ્યું : 'બેટા માગ માગ' વિમળશાએ કહ્યું : માજી, બીજું કાંઈ ન માગું. માગું. એક નખ્ખોદ.' હવે ગંગાનો હોંકારો નિઃશ્વાસ જેવો થઈ ગયો હતો. બીજી વાર કહ્યું : 'માગ, માગ' ફરી વાર પણ નખ્ખોદ માગ્યું.' ત્રીજી વાર પૂ છ્યું ''ત્રીજી વાર પણ નખ્ખોદ માગ્યું. ડોસા ફરી નીરવ શાંતિમાં પડ્યા.

આખા ઘરમાં મૃ ત્યુજેવી શાંતિ છવાઈ રહી.''

આમ, વાર્તામાં ગામડાનાં લોકોની જે લાગણી હોય છે એવા શહેરનાં લોકોમાં નથી હોતી. આખી વાર્તા ગામડામાં કેટલી શાંતિ અને સુખછે તેની વાત કરે છે. વાર્તામાં કળાતત્વ ઉત્તમ રીતે જોવા મળે છે.

'હૃદયપલટો' વાર્તાના લેખક રા.વિ. પાઠક છે. ફ્રોન્સેકા એ દેવુસણા તાલુકાના લોકોની જમીન પચાવી ત્યાં રહેવાં લાગ્યો હતો. ફ્રોન્સેકાની પત્ની જેની ગર્ભવતી હતી જેનીનું બાળક આડું હતું. ફ્રોન્સેકા ગામમાં કોઈને બોલાવતો પણ નહિ. જેનીની પ્રસૃ તિ દરમિયાન ગામ લોકોની જરૂર પડે છે. ગામડાના લોકોની કુશળતાનું ઉત્તમ વર્ણન જોવા મળે છે. ઉદા.

''આપણા દેશની પ્રાચીન શક્તિ, આવડત, વિદ્યા, કલા, કૌશલની અનેક વિભૂ તિઓહજી ગામોમાં છૂટીછવાઈ પડેલી હોય છે. હજી કંઈક ગામોમાં કુશલ તરનારા, સાપ ઉતારનારા, કમળો ઉતારનારા, ડામ દેનારા, કાન વીંધનારા, હાડકાં ચઢાવનારા, કંઠમાળ જેવા હજી અસાધ્ય મનાતા રોગો મટાડનારા, યોગ પ્રક્રિયાઓ અને ઉપાસના કરનારાઓ હોય છે.''

અબદુલ ઘાંચી એ પ્રસૃ તિકરાવવામાં કુશળ હોય છે. જેનીની સફળતાપૂ ર્વકપ્રસૃ તિએ જ કરાવે છે. બીજી બાજુ ગુ લાબભાઈના પાત્ર દ્વારા ગાંધીજીની અહિંસા અને સત્યાગ્રહની વાત પણ વાર્તામાં આપણને જોવા મળે છે. ઉદા.

''ગુ લાબભાઈને મહાત્માજીનો અહિંસાનો સિદ્ધાંત કાર્યમાં પાળવાની ચીવટ હતી. અને તે સાથે જગતની નજરે સરકારના પક્ષકાર થઈ જમીન લેનાર ક્રિશ્ચિયનને નૈતિક માત આપવાની ઈચ્છા પણ હતી.''

આમ, વાર્તામાં ગામડાંના લોકોનો વિજય થાય છે. વાર્તા અંતે ફોન્સેકા અને જેની ગાંધીજીના રસ્તે ચાલે છે. તેઓ સત્યાગ્રહમાં જોડાયા છે. તેમજ એક ટ્રસ્ટ ચાલુ કરી 'અબદુલ પ્રસૃ તિગૃ હ ચાલુ કરે છે. વાર્તામાં ફોન્સેકાનું હૃદય પરિવર્તન થઈ જાય છે અને ગામડાંના લોકો માટે કંઈક કરવાની તમન્ના તેનામાં જાગે છે.

'જક્ષણી' વાર્તાના લેખક રા.વિ. પાઠક છે. 'જક્ષણી' વાર્તામાં એક સરસ મજાનું દંપતિનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ લેખકે મૂ કીઆપ્યું છે. નાયિકા પોતાના બહેનને ત્યાં આગ્રા જાય છે. નાયકને જમવાની મુ શ્કેલીહોવાથી એ એક મહારાજને ત્યાં વીશીમાં જમવાનું ચાલુ કરે છે. આ મહારાજનો દેખાવ કંઈક નીચે પ્રમાણે હતો.

''જે દી નવરો દીનોનાથ' તે દી મહારાજને ઘડ્યો હશે. તેનો વર્ણ ધોળો હતો, બટાટાને બાફીને છાલ કાઢી નાખીએ એવો ધોળો અને તેની ઉપર કાળા, રાતા, પીળા તલની ઝીણી છાંટ હતી.''

નાયક મહારાજને અંધશ્રદ્ધામાં ફસાવે છે. મહારાજની સગાઈ નાની છોકરી જોડે થયેલી હતી. નાયક તેના જશ્રણી માતા પાસે જઈ મોટી કરાવી આપવાની વાત કરે છે. મહારાજ તેની વાતોમાં આવી જાય છે. ઉદા. તરીકે,

''ના, ના, બીજી આવી ન મળે જક્ષણી માતાને કહીને મોટી થાય એમ કરો અને મારે ઘેર બૈરી સુખી થાય હોં.''

મહારાજ વાતોમાં આવી રોજ ખાવાનું મોકલી આપે છે. નાયકને માટે મોતી (કૂતરી)ને ખાવાનું મેળવવું સાવ સહેલું થી જાય છે. નાયકની પત્ની એક દિવસ વહેલાં આવી જાય છે. મહારાજ ખાવાનું આપવા જાય છે. અચાનક એણની નજર સ્ત્રી પર પડે છે ને બોલી ઉઠે છે : ''માતાજી મારા નસીબમાં બૈરી છે. મારે નવી નવી જોઈતી. તે ઝટ મોટી થાય એટલું કરો.' હવે મારા ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મેં હાથમાં ધોકણું લીધું. 'હરામખોર' કહી મારવા જતી હતી ત્યાં 'ચંડી કોપ ન કરો' કહી મને અટકાવી, પેલાને આંગળીની નિશાનીથી રવાના કરી એ અંદર પોઠા મને ફરી કર્યું : 'ચંડી પ્રસન્ન થાઓ.'

આમ, આ વાર્તા એક મહારાજ કેવા અંધશ્રદ્ધા અને જે માનવગત સ્વાર્થ જોવા મળે છે તેની વાત આપણને આ વાર્તામાં જોવા મળે છે.

'ખેમી' વાર્તાના લેખક રા.વિ. પાઠક છે. ખેમી અને ધનિયાના લગ્ન થયા હતા. ધનિયાને દારૂ પીવાની ટેવ હતી. ખેમી એની સાથે જો એ દારૂ ના પીવે તો જ લગ્ન કરે તેવી સરત રાખી પરણી હતી. ધનિયો અને ખેમી એક શેઠને ત્યાં જમણવારમાં જાય છે. કૂતરું એક ડીસમાં ખાઈ જતાં શેઠ ધનિયા અને ખેમીને ન બોલવાનું બોલે છે. આ આઘાતને લીધે ધનિયો અને ખેમી દુઃખી થાય છે. ધનિયાના આ દુઃખને લીધે ખેમી તેને દારૂ પીવા માટે એક રૂપિયો આપે છે અને શરત કરે છે કે હવે ના પીતો આટલી વાર પી લે. ઉદા.

''સ્ત્રીસુલભ કોમળતાથી તેણે છેડેથી અરધો રૂપિયો છોડીને ધનિયાને આપતાં કહ્યું : 'હવે એમ ક્યાં સુધી મૂં ગોરહીશ ? જા દારૂ પી આવ ઝટ પાછો આવજે.'' ધનિયાને પોતાના પર એટલો વિશ્વાસ હતો તે કહેતો કે,

''તું તો અમથી મારાથી ડરે છે, ગમે તેવો દારૂ પીઉં તોય તને ન મારું, તું મને કેટલી વહાલી લાગે છે.''

આ બનાવને છએક મહિના પછી ધનિયાએ વિચાર્યું કે, ''દારૂ ન પીવાની લગ્નની શરત છતાં, કંઈક ખેમી સહન કરી લેશે એવા વિશ્વાસથી, કંઈક શરત પાળવી એ બૈરી આગળ નબળાઈ બતાવવા જેવું લાગવાથી, કંઈક પોતાને દારૂ ચડતો નથી એવા પીનારને સામાન્ય મિથ્યાભિમાનથી, કંઈક ખરાબ

સોબતથી, તે દારૂ પીવા લાગ્યો હતો..... એક દિવસ વધારે દારૂ પીને આવ્યો અને 'મને મેલીને કોને જવાની છે' એવા ગર્વમાં તેણે ખેમીને મારી. બીજે દિવસે ખેમી ચાલી નીકળી. તેની મા મરી ગઈ હતી. તેથી તે નડિયાદ ગઈ અને પરસોત્તમ નામના ભંગીઓના ઉપરી મ્યુનિસિપલ કારકુનને પગારમાંથી લાંચ આપવાનું ઠરાવી નોકર રહી.

ખેમીને ધનિયાની મા લઈ આવે છે. ખેમી પાછી અમદાવાદ આવે છે. ખેમીને એક છોકરી થાય છે. ધનિયો પાછો દારૂ પીવાની શરૂઆત કરી દે છે. તે દારૂ પીને નદીની રેતીમાં પડી રહે છે. બીજે દિવસે તેને ન્યુમોનિયા થયો. ખેમીએ ફરી માનતાઓ માની, ભૂવાનેબોલાવ્યો, તેણે નવી માનતાઓ આપી, પણ ખેમીને ધનિયો ઊઠ્યો નહિ. ખેમી રાંડી.

આમ, પછી ખેમીના માથા પર બધું દેવું આવ્યું. વાર્તામાં દારૂની વાત કેન્દ્રસ્થાને છે. બીજી બાજુ ભંગી કોમમાં દારૂ કઈ રીતે સરળતાથી પીવાય છે તેના વિશે શી માન્યતા છે એની વાત પણ આ વાર્તામાં આપણને જોવા મળે છે.

છે.

****

સંદર્ભગ્રંથો:

૧. દ્વિરેફની વાતો – ૧ - રા.વિ.પાઠક

૨. દ્વિરેફની વાતો – ૨ -રા.વિ.પાઠક

૩.દ્વિરેફની વાતો – ૩ - રા.વિ.પાઠક

૪.ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ : 2 અર્વાચીન કાળ- ટોપીવાળા ચંદ્રકાન્ત અને અન્ય

4. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા સાક્ષરયુગ ઠાકર ધીરુભાઇ

5. તઅર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ - ત્રિવેદી રમેશ એમ

7. વિકીપીડીયા.ઓઆરજી(2021) રા.વિ.પાઠક

બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોનું રક્ષણ : ડિજિટલ ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસિસ

ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી

ગ્રંથપાલ

પ્રવર્તન સમય એ માહિતીનો યુગ છે. માહિતીનું મૂલ્ય નાણાં કરતા પણ વધુ છે. પરંતુ આ માહિતીને ઓળખવી, એકત્રિત કરવી, સંગ્રહ કરવો અને પુનઃપ્રાપ્ત કરીને પ્રસાર કરવી તે મુશ્કેલ બાબત છે. ટેકનોલોજીના આવિષ્કારને પરિણામે આ મુશ્કેલી કેટલેક અંશે હલ થઇ શકી છે. ટેકનોલોજીના આવિષ્કારને પરિણામે વિપુલ પ્રમાણમાં ડેટાબેઝનું નિર્માણ થવા લાગ્યું, ડેટાબેઝ વ્યવસાય સાથે નિસ્બત ધરાવતો હોવાને પરિણામે તેમાં માહિતીનો જથ્થો વિપુલ માત્રામાં હોય છે. આવા ડેટાબેઝ વ્યકતિગત કે સંસ્થાઓ દ્વારા તૈયાર થતા હોય છે. ઈન્ફોર્મેશન ટેક્નીલોજીથી મદદથી માનવ હસ્તક્ષેપથી ડેટાબેઝમાંથી ડેટા ડાઉનલોડ કરી શકાય છે. આથી તેમના ડેટાબેઝને કાનૂની રક્ષણની જરૂરિયાત હોવાની માંગણી ડેટાબેઝના માલિકોએ કરીછે.

બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારો એ માનવીય બુધ્ધિના સર્જનનો નિર્દેશ કરે છે. બૌધ્ધિક સંપત્તિ સ્વાભાવિક રીતે અમૂર્ત હોય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં અમર્યાદિત સંખ્યા ધરાવતી મૂર્ત બાબતોમાં સામેલ થઇ શકે તેવા મુદ્દા અને માહિતી સાથે તેનો સંબંધ હોય છે. સંપત્તિ ખરેખર તો પાતાની કાર્યથી મૂર્તિમંત થયેલ જ્ઞાન અને માહિતીમાં જ હોય છે. તેથી,બૌધ્ધિક નીપજમાં થતા ઉલ્લંઘનને રોકવા માટે રક્ષણ આપવું જોઈએ.

વૈશ્વિક બજારમાં બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોમાં સતત સેવાતી ઉણપ માટે પ્રવર્તમાન કાયદાઓનો અપૂરતો અમલ પણ મૂળભૂત રીતે જવાબદાર છે. ડિજિટલ માહિતીને વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાંથી મેળવી શકાયછે. ડિજિટલ ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસના સમાન સ્વરૂપથી મોટી કાનૂની સમસ્યા ઉભી થાય છે. દરેક દેશ પોતાની અલગ કાનૂની પ્રણાલી ધરાવે છે જે અન્ય કોઈ દેશમાં સ્વીકાર્ય કે સામાન્ય હોય જયારે બીજા કોઈ દેશમાં ગેરકાનૂની પણ હોય.ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકો, પ્રકાશકો અને સરકારોએ વર્ષો પહેલા બનાવેલ નીતિનિયમોથી મુદ્રણ જગતમાં માહિતીના માલિકોના બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોનું નિયમન થાય છે. તેમ છતાં ડિજિટલ ઈન્ફર્મેશન સર્વિસીસ માટે માહિતી સંશાધનોની વિશ્વસનિયતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમજ સર્જકો અને માલિકોના અધિકારોના રક્ષણ માટે નીતિનિયમો અને માર્ગદર્શિકાઓના નવા નિયમો જરૂરી બન્યા છે.

માહિતીના મુદ્રણ પ્રતિરૂપની સાપેક્ષે આ સરળ કાર્ય નથી. કારણકે ડિજિટલ માહિતીના સ્ત્રોતમાં સરળતાથી ફેરફાર કરી શકાય છે, ચાલાકી કરી શકાય છે, પુનઃનિર્માણ કરી શકાય છે, અને તેનો પ્રસાર કરી શકાય છે. માલિકી અને ડિજિટલ માહિતી ઓળખીને તેના સર્જન કે માલિકના અધિકારો સુનિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય સરળ નથી. ચોક્કસ ઠરાવોના અભાવને પરિણામે, પ્રકાશકોએ પોતાની માહિતીના ડિજિટલ સ્વરૂપની માહિતી પર પોતાના અધિકારોનું કાનૂની રક્ષણ માગે ત્યારે કેટલાક કાનૂની જંગ ઉભા થાય છે.

રાષ્ટ્રિય કાયદાઓ પોતાની મર્યાદા ઓળંગી શકતા નથી. વિશ્વના મોટા ભાગના વિકસિત દેશોએ સરહદ પાર કામકાજ ચલાવતી કંપનીઓનું ભારણ ઘટાડવાના હેતુથી પોતપોતાના બૌધ્ધિક સંપત્તિ કાયદાઓમાં સુસંવાદીતા લાવવા માટે અને બૌધ્ધિક સંપત્તિ કાયદાઓની પારસ્પરિક માન્યતા સબંધિત દ્રિપક્ષીય અને બહુપક્ષીય સમજુતી સાધવામાં રસ દાખવ્યો છે.સન ૧૯૯૪ની વિશ્વ બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારો અને બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોના વેપાર સબંધી પાસા (TRIPS) સમજુતીથી બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારીઓને એક બહુ પક્ષીય વેપાર સબંધી સ્વરૂપ મળ્યું છે. TRPS કરાર એ જનરલ એગ્રીમેન્ટ ઓફ ટ્રાફિક એન્ડ ટ્રેડ નો જ ભાગ હતો કોપીરાઈટના ક્ષેત્રમાં TRIPS સમજુતી મુજબ કોપીરાઈ, કોમ્પ્યુટર પોગ્રામ, ડેટાબેઝ, સાઉન્ડ રેકોર્ડીંગ,ચલચિત્રો વગેરેનું ૫૦ વર્ષ સુધી રક્ષણ કરવામાં આવે છે. TRIPS કરારમાં સહીકર્તાઓને બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોની શક્ય તેટલી

સાનુકુળ રીતે માવજત કરવાની છે. પરિણામ સ્વરૂપ કોઈ એક દેશને આપેલા બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોના સબંધમાં પસંદ કરેલી કોઈ એક પ્રક્રિયા વિશ્વ વેપાર સંગઠનના તમામ સભ્ય દેશો સુધી લાગુ પડે છે અને તે પોતપોતાની સરહદોની અંદર બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોના અમલ માટે જવાબદાર ગણાય છે અને ઉલ્લઘન કરતી ચીજ વસ્તુઓની નિકાસ અટકાવવાની હોય છે. ભારતની સંસદે પણ વિશ્વ વેપાર સંગઠન/જનરલ એગ્રીમેન્ટ ઓફ ટ્રાફિક એન્ડ ટ્રેડ સ્વીકાર્યો છે. તેથી માહિતી વ્યવસાયીઓએ પોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓ અદા કરતી વખતે પડકારોનો સામનો કરવા માટે સજ્જ થવાનું રહેશે.

ડિજિટલ ઈન્ફર્મેશન સર્વિસિસ માટે બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારો સાથે કેટલાક કાનૂની મુદ્દાઓ સંકળાયેલા છે. જેવાકે, ડિજિટલ સ્વરૂપના લખાણ જાહેર ક્ષેત્રમાં છે કે કેમ ?; કોઈ ખાસમાહિતી સ્રોતનો ઉપયોગ કરવા માટે લાઈસન્સ કઈ રીતે મેળવવું; ડિજિટલ ઈન્ફર્મેશનના કોઈ ભાગનો કાયદેસરનો માલિક કઈ રીતે નક્કી કરવો; શૈક્ષણિક અને સંશોધનના હેતુ માટે વૈધાનિક અપવાદ કઈ રીતે વાપરવો; ડિજિટલ ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસિસ જુદા જુદા ડિજિટલ સ્ત્રોતોમાં હાઈપરલિંક બનાવે છે. દા.ત. ઈ-જર્નલ વગેરે જેમાં કોપીરાઈટ અને નૈતિક અધિકારોના પ્રશ્નો સંકળાયેલા હોવાથી એવી લિંક બનાવતી વખતે કાળજી રાખવી જોઈએ; અનાધિકૃત પ્રવેશ; પુનઃ પ્રકાશન પુનઃ વેચાણ, લોન, ભાડા, સુધારા જેવા ગેરકાયદેસર ઉપયોગ; કોપીરાઈટ નોટીસ દુર કરવી વગેરે.

ડિજિટલ ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસ, ખાસ કરીને ડિજિટલ કરન્ટ અવર્નેસ અને રેફરન્સ સર્વિસીસને અને વપરાશ કરતા કેન્દ્રિત અથવા ટાસ્ક બેઈઝડ ડિજિટલ ઈન્ફોર્મેશન ઈન્ટરફેઈસમાં વપરાશકર્તાઓ વિશેની માહિતીનો સંગ્રહ કરવાની અને તેનો ઉપયોગ કરવાની પધ્ધતિઓનો ટ્રેક રાખવાની જરૂર પડે છે.સુધારેલી સેવાઓ પૂરી પડવાના હેતુથી આવી માહિતી એકત્રિત કરીને તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવતી હોય ત્યારે ઉપભોક્તાની ગુપ્તતા પર ક્યારેક તરાપ આવતી હોય છે.પોતે જે પ્રકારની માહિતીના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરતા હોય અથવા માહિતી શોધવા માટે અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે પોતે જે ટ્રેક વાપરતા હોય તે બાબત અન્ય કોઈ જાણે તે ઉપભોક્તાને કદાચ ન પણ ગમે વધુમાં, આ બાબતે કોઈ ચોક્કસ નીતિનિયમો નથી કે જેને અનુસરી શકાય જેથી ઈન્ફર્મેશન સર્વિસ પ્રોવાઈડર અને ઉપભોક્તાઓને માટે સમસ્યા સર્જી સજકે છે.

ડિજિટલ ઈન્ફર્મેશન સર્વિસિસને લાગતો સૌથી મહત્વનો કાનૂની મુદ્દો સલામતીનો છે. ડિજિટલ સર્વિસિસનો એક હેતુ એવો છે કે કાર્યને સુગમ બનાવીને કોઈપણ વ્યક્તિ ગમે ત્યાંથી ડિજિટલ માહિતીના સ્ત્રોતનો ઓનલાઈન ઉપયોગ કરી શકે. માહિતીની સલામતીનો પ્રશ્ન એક મોટો પડકાર બની જાય છે. કયો વપરાશકર્તા આ પ્રકારની માહિતી મેળવી અને અમુક માહિતીને પ્રવેશથી કઈ રીતે સુરક્ષિત રાખી શકાય તે બાબત ઈન્ફોર્મેશન પ્રોવાઈડરોએ નક્કી કરવાની જરૂર છે.

ડિજિટલ ઈન્ફર્મેશન સર્વિસ પૂરી પાડતી વખતે બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોના રક્ષણ માટે કેટલીક ભલામણોનું પાલન જરૂરી છે. જેવીકે –

- દેશમાં અસરકારક ઈલેક્ટ્રોનિક કોપીરાઈટ મેનેજમેન્ટ સિસ્ટમ (ECMS) લાવવાની જરૂર છે.
- રજીસ્ટ્રેશન અને પાસવર્ડ માગતી અને ઉપયોગ દીઠ ચાર્જ લગાવતું મીકેનીઝમ ધરાવતી ECMS સિસ્ટમથી ઉપયોગમાં નોધપાત્ર ફેરફાર લાવી શકાય.તેમ છતાં વપરાશકર્તા તાલીમ અને જાગૃતતાથી પરિસ્થિતિ સુધારી શકાય.
- પ્રકાશિત થયેલ માહિતીને ડિજિટલ સંદર્ભમાં સતતચાલુ રાખવી જોઈએ. માહિતી મેળવવાના મીકેનીઝમમાં ડિજિટલ સર્વિસના સંદર્ભમાં સમાવવાની આવશ્યકતા રહેશે.

- ડિજિટલ ક્ષેત્રમાં પ્રકાશન અને વિતરણનો ભેદ પાડવાનું મુશ્કેલ છે. તેથી પ્રકાશનની સંકલ્પનાનું પુનઃ મુલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે.
- માહિતીની નકલ કરવા માટેના કાનૂની, નૈતિક અને આર્થિક સૂચિતાર્થો વિશે લોકજાગૃતિ અને શિક્ષણની જરૂર પડે છે.
- વ્યક્તિગત કે વાણિજ્યિક ધોરણે ગેરકાનૂની નકલ માટે માહિતી ઉધોગના સામાજિક, આર્થિક માળખાની અસરો જોવા માટે સંશોધન હાથ ધરવું જોઈએ.
- ડિજિટલ માહિતીઓના સર્જકોને તેમના દરેક કામની નકલ નક્કી કરેલી એક કે તેથી વધુ સંસ્થાઓને મોકલવા માટે ફરજ પાડવા 'Ligal Deposit Law' ની જરૂર પડે છે.

ટેકનોલોજીનું આધુનિકરણ જુદા જુદા દેશોના કેટલાક કમિશનોએ તૈયાર કરી આપેલ કોપીરાઈટ અને ઈન્ફર્મેશન જોઈ શકાય છે. માળખાથી સંકલિત પર્યાવરણમાં બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારો તૈયાર કરવામાં બૌધ્ધિક સંપત્તિની નીતિ નિર્માણકોને ટેકનીકલ નિષ્ણાતો પૂરા પડવાની મહત્વની સંશોધન પ્રવૃતિઓના લક્ષિત કેન્દ્ર તરીકે છે. ગ્લોબલ ડિજિટલ યુગનું સ્વરૂપ બનાવતી સુયોગ્ય બૌધ્ધિક સંપત્તિ નીતિ ઘડતર પ્રવર્તમાન અને ભાવિ ટેકનોલોજીને લગતા વિકાસની ઊંડી સમજ વગર શક્ય નથી. સરકારો બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોના નીતિ ઘડતરને લગતી પ્રક્રિયાને ટેકનીકલ સમુદાયમાંથી વધુ ઉત્પાદક બનાવવાના પ્રયાસો કરશે.ટેકનીકલ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા લોકોએ ડિજિટલ ક્ષેત્રમાં બૌધ્ધિક સંપત્તિ અધિકારોના રક્ષણ માટે નીતિ ઘડતરની પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા માટેના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

સંદર્ભ સુચિ :-

1. Mitchel,Wallersten(1993).Globaldimention of Intellectui Property right in Science andTechnology.Wosingten D. C. : National Acedemic Press.

ભારતીય ધાર્મિક સાહિત્યમાં ટેકનોલોજીની પરિકલ્પનાનું કાલ્પનિક વિશ્લેષણ

ડૉ. વજેસિંહ કે પગી

પ્રસ્તાવના :

વિશ્વમાં ભારતીય સાહિત્ય એ ખુબ પ્રાચીન રહ્યું છે. જેમાંથી તત્વજ્ઞાનીય, વૈજ્ઞાનીક, ધાર્મિક કે પછી સામાજિક વિચારોનો વિપુલ વારસો મળવી શકાય. સાંપ્રત સમય સંશોધનના યુગ તરીકે ઓળખી શકાય. તેમાય ખાસ કરીને કુદરતી અને સામાજિક વિજ્ઞાનો એમ બે પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે. સાહિત્યને વિજ્ઞાન તરીકેનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું સાહિત્યની રચના નિરર્થક છે. ? આં બાબતે ડો વિદ્યુત જોષી જણાવે છે કે સાહિત્ય એ સમાજનો અરીસો છે. જેવી સમાજ રચના હોય તેવું સાહિત્ય લખાય છે. તો બીજી બાજુ આવા સાહિત્ય સામાજિક કે કુદરતી વિજ્ઞાનો ને પરિકલ્પના પૂરીપાડી તે બાબતનું સંશોધન કરવાની પ્રેરણા પૂરીપાડે છે. ખાસ કરીને આજે સંપર્ક વ્યવહારના માધ્યમો અને તેના કારણે સમાજ ઉપર થયેલ વિધાયક નિષેધક અસરોને પસંદ કરી અભ્યાસો હાથ ધરાય રહ્યા છે. જેની અંદર આજના ટેકનો લોજીના સાધનોનો વિકાસ ઈતિહાસ તેની પરિકલ્પના ક્યાં હતી તેનું ઐતિહાસિક અવલોકન કરવાનો પ્રસ્તુતલેખમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુતઅભ્યાસ લેખમાં ભારતમાં જે ધાર્મિક સાહિત્યની રચના થઇ છે. તેમાની કેટલીક ઘટના અને એવા પત્રોને પસંદ કરીને આજની જે શોધ થઇ રહી છે. અહી ખાસ તો મહાભારત, ગીતા, રામાયણ માં જોવા મળતા વિચારો, તેમાંના કેટલાક પાત્રો કે જેની ઈશ્વર તરીકેની ગણના થઇ રહી છે. તેમના દ્વારા જે પ્રવૃત્તિ, કાર્ય, સંદેશ આપવામાં આવેલ તેને સાંપ્રત સમયના સમાજમાં જોડાવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

તેની સાથે કાલ્પનિક રીતે સહ:સબંધ જોડાવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેને નીચેના મુદ્દામાંવિભાજીત કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધકનું નિવેદન :

પ્રસ્તુ ત અભ્યાસ લેખમાં જે કાઈ ધાર્મિક વિચારો અથવા તો પાત્રોને શોધ સાથે સહ:સબંધ જોડવામાં આવ્યો છે. તે અંગત મંતવ્ય છે. કોઈની લાગણી ને ઠેસ પોચાડવાનો હેતુ નથી ખાસ કરીને આ ઘટના કે વિચારોને સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમને ધ્યાનમાં લઇ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

અભ્યાસ લેખનું કારણ

સમયે સમયે સમાજ વ્યવસ્થા બદલાતી રહે છે. સાંપ્રત યુ ગ સુ પર મુ ડીવાદી યુ ગ તરીકે ઉભરી રહ્યો છે. જેમાં સબંધો કર્તા પોતાનું સારું કેમ થાય તેવા વિચારોની કલ્પના કર્તા થયો છે. જે પણ સાધનોની શોધ થાય તેના ઉપર ખાનગી માલિકી અને તેમાં સ્વાર્થતાનું મુ લ્ય વિકસ્યું છે. ભારતીય સાહિત્યમાં ઉલ્લેખોજ છે જ કોઈને કોઈ પાસે શક્તિ કે વિનાશ કરવાના સક્ષમ સાધનો હતા પરંતુ સમાજ હિતને ધ્યાનમાં લઇ તેનો ઉપયોગ કર્તા પરંતુ આ સમયમાં આ કેટલાક સાધનોની માલિકી ધરાવતા ગુ નાખોરી તરફ વળ્યા છે. આવી બાબતો આજે સંશોધનના દ્વાર ખખડાવે છે.

અભ્યાસના હેતુ :

- હિંદુ ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જોવા મળતા ટેકનોલોજીના વિચારો અને આધુ નિક સમાજમાં તેની શોધનું વિશ્લેષણ કરવાનો હેતુ
- શ્રી નારદજીના પાત્ર ની સાથે કોમ્યુ નીકેશનના સાધન સાથે જોડાવાનો હેતુ.
- ભગવાન વિષ્ણુના વિચારો અને આધુ નિક સમાજ પર તેની અસરોનો સહ:સબંધ જોડાવાનો હેતુ

- ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી પરીકલ્પના કેવી રીતે મેળવી શકાય તે જણાવવાનો હેતુ.
- ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ દ્વારા કેવી રીતે સામાજિક વિશ્લેષણ કરી શકાય તે સમજાવવાનો હેતુ.

પદ્ધાતીશાસ્ત્ર

પ્રસ્તુ તઅભ્યાસ લેખગ્રંથોને પસંદ કરી લખવામાં આવેલ છે. સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસકીય અભિગમોમાં ગ્રંથીય અભિગમ છે. પદ્ધતિ તરીકે ગ્રંથાલય તેમજ વરણાત્મક સ્વરૂપે તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

અભ્યાસની ધારણાઓ

- હિંદુ ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ થયેલ સાધનોને આધુનિક ટેકનોલોજી સાધનોની શોધનો તર્કબદ્ધ રીતે સહ સબંધ જોડી શકાય.
- ભારતીય ધાર્મિક સાહિત્યમાં અમુલ્ય વૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક શોધના કાલ્પનિક વિચારો સામાજિક રીતે સમજી શકાય.
- વિશ્વનાશ કરી શકે તેવી આધુનિક સમયની મિસાઈલ અને હિંદુ ધર્મ માં જે શસ્ત્રો-શક્તિ ના ઉલ્લેખો છે. તેનું વિશ્લેષણ કરી શકાય.
- અભ્યાસનું મહત્વ
- ૧૮૩૮ માં જે શાસ્ત્રનો ફ્રાન્સમાં જન્મ થયો તે શાસ્ત્ર આજે વિશાળ વટવૃક્ષ સમાન વિકસિત થયેલ છે. પોતાના દ્રષ્ટિકોણ અને સૈદ્ધાંતિક અભિગમને કારણે સંશોધકો અને સમાજચિંતકોના રસનો વિષય બની રહ્યું છે.

અભ્યાસનું મહત્વ

(૧) વિષયના વિકાસની દ્રષ્ટીએ :-

સમાજશાસ્ત્રની એક શાખા તરીકે સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્રમાં શોધ માં ઉમેરણ કરી શકાય. ટુકમાં સાહિત્યના સમાજશાસ્ત્ર ની સાંકળમાં એક કડી બનવાનું યોગદાન આપી શકશે.

(૨) વ્યક્તિગત દ્રષ્ટીએ :-

સંશોધક પોતે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસુ છે. જેથી વ્યક્તિગત રીતે જ્ઞાનમાં ઉમેરણ થશે. આગળ અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા પૂ રીપાડશે.

(૩) વાચક વર્ગ માટે

નવા ઉભરતા સામાજિક સંશોધકો કે સામાજિક ચિંતકો ભારતીય સંસ્કૃતિ ને સમજવા પ્રેરાશે. ભારતીય ધાર્મિક ગ્રંથોનો સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ થી અભ્યાસ કરવાની આવડત કેળવાશે પૌંરાણીક પાત્ર અને ટેકનોલોજી ના સાધનોની શોધનો કાલ્પનિક વિચાર.

કોમ્યુનીકેશનઅને ભારતીય ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખની તર્કબદ્ધ રજૂઆત.

નારદજી અને કોમ્યુનીકેશન

ભારતીય ધાર્મિક ગ્રંથોમાં નારદજીનું એક એવું પાત્ર છે કે જે મોટાભાગે ત્રણ વિભાગો ભગવાન, માતાજી અને રાક્ષકોને સમાચાર પોચાડવાનું હતું જે આજના ઈન્ટરનેટ, મોબાઈલ કે જુદી જુદી વેબસાઈટ કરી રહી છે. મોબાઈલ માટે ઉભા કરવામાં આવતા ટાવરો અને ને નારદ માટે ચોટી રાખતા તેનો તાર્કિક સબંધ જોડી શકાય. હા કદાચ તેમની ચોટી રૂપી ટાવર ક્યારેય નો કવરેજ તો આવેજ નહિ. જેનો સંદર્ભ આપતા કહી શકાય. આજના આધુનિક યુગના કોમ્યુનીકેશનનાસાધનોની કલ્પના નારદજી સાથે જોડી શકાય.

સંજય અને કોમ્યુનીકેશનના સાધન તરીકે ટી.વી.

મહાભારતનું જગ વિખ્યાત છે. સાહિત્યમાં દર્શાવ્યા મુજબ ધુતરાષ્ટ્ર અંધ હતા અને તેણે યુદ્ધની પરિસ્થીતી જોવી હતી. જેના માટે સંજય લાઇવ પ્રસારણ કર્તા અને યુધ્ધમાં બનતી ઘટના તેને દુરથી પણ દર્શાવતા કદાચ આ બાબતે આજના ટી.વિ ની શોધ કરી આપી તેમ કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી.

નાગ અને નાગીન વાર્તા :-

ભારતીય ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ પ્રમાણે નાગની પૂજાથાય છે. તેમાં પણ સાચા નાગની કલ્પના કરવામાં આવી છે પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે, કે સમુન્દ્રમંથન માંથી ઘણી અમુલ્ય ચીજ-વસ્તુ મળેલ અને કેટલીક નકારાત્મક જેમાં ઝેરનો સમાવેશ કરી શકાય. જે નાશ કરવાની જવાબદારી પૃથ્વીવિશ્વ ને જાળવી રાખવાની જવાબદારી શિવે (શંકર ભગવાન) ઉપાડેલ જેમાં નાગ દેવતાઓએ મદદ કરેલ. જેથી ભગવાન શંકરે તેને હર હમેંશ સાથે રાખેલ. ત્યારે બીજું એ લખાયું કે નાગ (ભગવાન) કોઈ મારશે તો નાગણ વેર લેશે અને તેની હત્યા કરનાર કોણ હતું તે તપાસ કરવા તેની આંખો જ જોશે અને ફોટો મળી જશે જે કેમેરાનું સુચનકરવાની સક્ષમતા ધરાવે છે.

સમાપન

પ્રસ્તુતઅભ્યાસ લેખમાં ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથો અને કેટલાક વિશિષ્ટ પાત્રો વિશ્વ પ્રસિદ્ધ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવા માટે જેમ બને તેમ સંસ્કૃતિના સંશોધનાત્મક અભ્યાસ

કરવાની જરૂરિયાત ઉભી કરવી પડશે કે તેની પ્રેરણા આપવા પ્રયાસ કરવા પડશે.

સંદર્ભ સૂ ચી

(૧) એ.જી શાહ : ભારતની સામાજિક સંસ્થાઓ : આનાડા પ્રકાશન. અમદાવાદ

(૨) ડો. અનીલ વાઘેલા : સમાંજશાસ્ત્ર પરિચય : યુ.ગ્ર. ની. બોર્ડ. અમદાવાદ

(૩) ડો. વિદ્યુ તજોષી : સાહિત્યનુ સમાજશાસ્ત્ર. પાશ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ.

(૪) એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે : ભારતની સામાજિક સંસ્થાઓ. અનાડા પ્રકાશન અમદાવાદ.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અપૂ ર્વ નાટક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

તપોવનમાં ઉછરેલી શકુંતલાની પ્રણય અને પરિણયની કથા આવે છે.અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ મહાકવિ કાલિદાસની પરણિતપ્રજ્ઞાની કૃતિ ગણાય છે. આ પૂ ર્વે ' માલવિકાગ્નિમિત્રઅને ' વિક્રમોર્વશીયમ્'ની રચના દ્વારા એની ઘણી લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી છે.પણ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની પ્રસ્તાવનામાં જે થોડીક વિગતો આપવામાં આવી છે તેનો અભ્યાસ કરીએ તો જણાય છે કે મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના અગાઉના બે નાટકોની અપેક્ષાએ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં બહુ થોડીક માત્ર બે જ શબ્દોમાં પોતાની કૃતિની પ્રંશસા કરી છેજેમ કે નાન્દી શ્લોક પૂ રો કર્યા પછી નટી સુ ત્રધારને યાદ કરાવતાં કહે છે કે' नन्वार्यमिश्रै: અભિજ્ઞાનશાકુન્તલને અપૂ ર્વ નાટક ઓળખાવેલ છે. આમ કવિ કાલિદાસે નટીના મુખે પોતાની નાટયકૃતિ ને માટે ' અપૂર્વમ' વિશેષણનો પ્રયોગ કરાવીને સૂ ચક પ્રરોચના કરી છે.આવી પ્રરોચના કૃતિના અંત સુ ધી સર્વથા ચરિતાર્થ થાય છે કે નહિ તે તપાસવાનું દરેક સાહિત્ય રસિકને થાય છે.આથી પ્રસ્તુ ત લેખમાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની કઈ કઈ બાબતોને લીધે અપૂ ર્વ નાટક ગણાય છે તેની મીમાંસા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે .

'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલએ નાટક પ્રકારનું રૂપક હોઈ તેમાં સાત અંકો આવેલા છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના સાત અંકોનું કલાત્મક સંવિધાનપહેલે તબક્કે જ નવીનતાનું પરિચાયક બની રહે છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના અંકોનું કલાવિધાન ચર્ચતાં પ્રોફેપી.સી. દવે

નાયક જ આવે છે.જયારે વચ્ચેના ચોથા અંકમાં માત્ર નાયિકા જ છે. આમ અંકોની સુંદર સમતુલાવાળી આકૃતિ ઉભી થઇ છે ચોથા અંકમાં કેવળ નાયિકાનું જ પાત્ર આવે છે તે તેની તરત જ ધ્યાન ઉપર આવતી વિશિષ્ટતા છે. પરંતુ આ વૈશિષ્ટયમાં અંતર્હિત રહેલા અપૂર્વતાનો બોધ કરાવવો અત્રે અભિષ્ટ છે

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના પ્રથમ અંકમાં દુષ્યંત અને શકુંતલા વચ્ચે પ્રેમોદ્ભવની ક્ષણથી શરૂ કરીને તેનો ઉત્કર્ષ વર્ણવતા કવિ કાલિદાસે ત્રીજા અંકમાં ગાંધર્વવિવાહ સુધીની પરાકાષ્ટા નિરૂપી છે. પ્રથમ ત્રણ અંકમાં નાયક – નાયિકા વચ્ચે પ્રેમનું મનોહારી નિરૂપણ જોવા મળે છે. તે પછી પાંચમા અને છઠ્ઠા અંકમાં પ્રત્યાખ્યાન અને અભિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી શંકુતલાથી સંતપ્ત થતા નાયકનું ચિત્ર જોવા મળે છે આમ નાટકના ઉત્તરાર્ધમાં વિપ્રલંભ શૃંગાર નિરૂપાયો છે.પરંતુ આ બે અંકની વચ્ચે ચતુર્થ અંકમાં કન્યાવિદાયનો જે પ્રસંગ મૂક્યો છે. તે અપૂર્વ છે

પ્રેમપ્રસંગો સર્વદા નિરૂપાતાહોય છે. પણ સ્ત્રી એ કોઈની પ્રિયતમા કે પત્ની બને તે પૂર્વે કોઈક પિતાની પુત્રી પણ હોય છે અને પતિગૃહે પોતાની અવિસ્મરણીય પ્રેમ મેળવતી હોય છે. મહાકવિ કાલિદાસ સિવાય બીજા કોઈપણ કવિએ પિતા – પુત્રીના આવા વાત્સલ્યપૂર્ણ પ્રેમને આવી ઉત્કૃષ્ટતા સાથે કાવ્યનો વિષય બનાવ્યો હોય એવું નથી આ

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની એક અપૂર્વતા છેપિતા કણ્વનું શકુંતલા માટેનું વાત્સલ્ય છેક ચોથા અંકમાં રંગભૂમિ ઉપર દૃશ્યમાન થતું હોય પણ નાટકના આરંભથી જ આપણને તો જાણવા મળ્યું છે કે દુહિતા શકુંતલાને માથે ભવિષ્યમાં આવનાર કોઈક દુરિતનું શમન કરવા તેઓ સોમતીર્થ યાત્રાએ ગયા હતા.યાત્રાએથી પાછાફરતા પોતાના આર્ષચક્ષુથી દુષ્યંત શકુંતલાના પરિણય વિશે જાણીને તેઓ પ્રસન્નચિત થાય છે. જેવી રીતે કોઈ ગુરુને પોતાની વિદ્યા યોગ્ય શિષ્યને વિશે સંક્રાંત કર્યાનો સંતોષ હોય છે તેમ યોગ્ય જમાઈને પોતાની દીકરી આપીને પિતાને પણ આનંદ અને સંતોષ થાય છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકમાં કવિએ કન્યા વિદાયના પ્રસંગને જે વાચા આપી છે.તે જોઈએ તો કણ્વ ઋષિ તપસ્વી હોવા છતાં દીકરીને સાસરે વળાવતી વખતે જે લાગણીઓ અનુભવે છે. તે શ્લોકો નીચે મુજબ છે.

આ ચારેય શ્લોકો જોયા પછી એવું કહેવાનું માન થાય કે કાલિદાસ કે તેમની પછીના કોઈ કવિએ એક દીકરી તરફના પિતાના આવા વાત્સલ્યભાવને કદાપી નિરૂપ્યો નથી.પિતા – પુત્રીના આવા દિવ્ય સાત્વિક પ્રેમને કાવ્યનો વિષય બનાવીને અપૂર્વ નવીનતા બક્ષી છે.તેથી પરંપરામાં આ વાત યોગ્ય રીતે જ કહેવાય છે કે -

અભિજ્ઞાનશકુંતલાના સાતેય અંકોના કલાત્મક સંવિધાનમાં જે ચોથો અંક જુદો તરી આવે છે. તે શકુંતલાની હાજરીથી નહીં પણ કેવળ દુહિતા શકુંતલાની ઉપસ્થિતિથી જુદો તરી આવે છે. એમાં પિતા કણ્વનો રતિરૂપ સ્થાયીભાવ વાત્સલ્યરૂપે વિલાસી રહ્યો છે આ એનું ખરું વૈશિષ્ટ્ય છે.

ઉપર્યુક્ત દ્રષ્ટિકોણથી તો અભિજ્ઞાનશકુંતલાના ચોથા અંકનું અપૂર્વ નાવીન્ય છે તે ઉપરાંત પ્રકૃતિ નિરૂપણ પણ અજોડ છે. મહાકવિએ માનવ અને પ્રકૃતિ સાથે અદ્વૈત સાધ્યું છે. પ્રોફે . કોઈપણ કવિએ કાવ્ય સાહિત્યમાં સિધ્ધ કરી હોય.સાકાર કરી હોય તો તે આ મહાકવિએ કરી છે.શકુંતલા શબ્દનો અર્થ સૂચવે છે તે મુજબ શકુંતલા પોતેતો પ્રકૃતિનું સંતાન છે શકુંતલા એ પ્રકૃતિ સાથે પોતાની આત્મીયતા પ્રથમ અંકમાં જ વ્યક્ત કરી છે.જેમકે શકુંતલા અનસૂયાને કહે છે કે હું વૃક્ષોને જળ સિંચન પિતાના કહેવાથી કરું છું એમ નથીપરંતુ મને આ વૃક્ષો પ્રત્યે ભાઈ – બહેન જેટલો જ સ્નેહ છે. કવિએ આવી નિસર્ગ સાથેની શકુંતલાની આત્મીયતા ચોથા અંકમાં કરી છે.પ્રકૃતિ જાણે એક પાત્ર બની રંગભૂમિ ઉપર રજુ થાય છે એવું ચિત્ર આપ્યા પછી કવિએ તપોવન વૃક્ષોને સંબોધીને એક શ્લોક મૂક્યો છે

જે પ્રકૃતિએ શકુંતલાને શણગારવા માટે મંગલસામગ્રી આપી હતી તેના પ્રત્યે શકુંતલાને

કેવો અદ્ભુત ભાવ હતો તેને આમાં શબ્દબધ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પતિગૃહે સંચરતી શકુંતલાને અનુમતિ આપવા પ્રકૃતિને કણ્વમુનિએજે વિનંતી કરી તેના પ્રતિસાદ રૂપે તરત જ નેપથ્થમાંથી કોકિલરવ સંભળાય છે.અને આકાશવાણી થાય છે –

માનવ અને પ્રકૃતિનું આવું આત્મીયતા ભર્યું નિરૂપણ જગત સાહિત્યમાં માત્ર વિરલ જ નહિ પણ અજોડ છે. આ પણ શાકુન્તલની (અંક -૪) અપૂર્વ નવીનતા છે

વિભિન્ન પ્રદેશોના સાહિત્યરસિકોએ અભિજ્ઞાનશાકુંતલને પૌન: પુન્યેનમાન્યું છે અને જેએક સાધારણ અનુભૂતિ મેળવી છે તેને આ રીતે શબ્દબધ્ધ કરવામાં આવી છે

આ શ્લોકમાં પણ અભિજ્ઞાનશકુંતલાના ચોથા અંકને જ એની નવીનતા અને અપૂર્વતા રેખાંકિત કરવામાં આવેલ છે.

અભિજ્ઞાનશકુંતલાની ત્રીજી એક અપૂર્વતા એ છે કે મહાકવિ કાલિદાસે અગાઉના બે નાટકો માલવિકાગ્નિમિત્ર અને વિક્રમોર્વશીયમમાં નાયક અગ્નિમિત્ર અને પુરુરવાને અનુક્રમે નવયૌવના માલવિકા અને અપ્સરા ઉર્વશીના પ્રેમમાં આક્ષાયેલાનિરૂપ્યા છે. તે બંને નાયકો અગાઉથી પરણેલા છે અને જયારે નવી નાયિકાના પ્રેમમાં ખેચાય છે. ત્યારે મહારાણી તરફથી નાના – મોટાઅન્તરાયો ઉભા થતા હોય છે. સાહિત્યશાસ્ત્રીપરિભાષામાં

વિચારીએ તો શૃંગારરસના નિરૂપણમાં કવિએ ઉદીપન એટલે કે રંગભૂમિ ઉપર શૃંગારની સતત જમાવટ કરવાને બદલે વચ્ચે વચ્ચે કોઈક અંતરાયથી તે પ્રેમ પ્રસંગોમાં પણ વિક્ષેપ પડવો જોઈએ અને શૃંગારને પરિપુષ્ટ કરવા પાર્શ્વભૂમાં હાસ્યને ગૌણ સ્થાન મળવું જોઈએ આમ મુખ્ય રસની સ્થાને કોઈક રીતે રસાન્તર પણ મૂકતા રહેવું તે મુખ્ય રસની સિદ્ધિમાં ઉપકારક ગણવામાં આવ્યું છે પરંતુ મહાકવિ કાલિદાસ તેમના ત્રીજા અંકની શરુઆત કરે છે ત્યારે શૃંગારના નિરૂપણમાં ઉદીપન પ્રશમનની વિદ્યાને અનુસરવા માટે વસુમતી કે હંસપદિકા જેવી પૂર્વપત્નીઓના અંતરાયો ઉભા કરવા વિનિયોગ કરતા નથીબલ્કે આ પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર એક પણ વાર આવતાં જ નથીવિદુષકને પણ બહુ ચતુરાઈથી મુખ્ય નાયિકાની સામે પ્રકટ થવા દીધો નથી.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં દુષ્યંત શકુંતલા વચ્ચેના પ્રણયપ્રસંગમાં અંતરાયનું તત્વ સર્વથા અપૂર્વ છેનવીન છે અને તે છે દુર્વાસાનો શાપ. ઉપલક દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો કવિએ પ્રણયપ્રસંગની કથામાં અન્તરાયના ઉપકરણ તરીકે એક અતિપ્રાકૃત તત્વનો વિનિયોગ કર્યો છે એવું જણાય છે. તો કથાના નાયકની સાથે સંકળાયેલા પાત્રો જેવા કે મહાદેવીઓ પૂર્વ પત્નીઓના અંતરાયના ઉપકરણ તરીકે જરીકેય ઉપયોગ કર્યો નથી.કેમકે સ્ત્રી – સ્ત્રીની ઈર્ષ્યા કરે એ ભાવને વશ થઈને અંતરાયો ઉભો કરે ત્યારે તે કૃતિના પાત્ર સાથે કોઈ રીતે સબંધ નહીં હોવાને કારણે દુદૈર્વરૂપે અને કૃત્રિમ પણ લાગે તે નવાઈ નહીં. પણ આપણા કવિએ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં જે વિગતો સાથે શાપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે દુદૈવ આવી પડેલ કૃત્રિમ તત્વ લાગતું નથી .આધુનિક યુગમાં ટાગોરે કાલિદાસમાં જ્યાં જ્યાં શાપ કે મદનમોહનના પ્રસંગો નિરુપ્યા છે.તેના મર્મનું બહુ પ્રતિતીકારક ઉદ્ઘાટનકરી બતાવ્યું છેશ્રી

એ જન્મે છે. અને દુષ્યન્તનાસ્વભાવમાં પડેલા દોષ ઉપર ફૂલેફાલે છે .'

દુષ્યન્તની સાથે ગાંધર્વવિવાહ થયા પછી જયારે તે હસ્તિનાપુરની મહિષી બનવાની છે એ વિચારોમાં આંગણે આવેલા દુર્વાસા મુનિ તરફ બેધ્યાન બને છે. આમ તેનામાં સમષ્ટિનિષ્ઠાનો અભાવ છે તો બીજી તરફ દુષ્યંતમાં વ્યષ્ટિનિષ્ઠાનો અભાવ છે જે હંસપદિકાના ગીતથી આપણને જાણવા મળે છે. દુષ્યંતના સ્વભાવમાંપડેલી આવી અભિનવમધુલોલુપ જો નીકળે નહીં તો શ્કુન્તાલાનું ભાવિ પણ હંસપદિકા જેવું જ બની રહે કવિ આથી શાપને પ્રયોજે છે. ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ ' આત્મ શોધનને માર્ગે મૂકી આપનારો આ શાપ એ તો નિષ્ઠુર વેશમાં છુપાયેલો આશીર્વાદ જ છે .(પૃ.૩૮) આમ શાપથી વિરહાગ્નિમાં સંતપ્ત થયેલા નાયક – નાયિકાની પૂર્વોક્ત ઉણપો દૂર થતા એક પૂર્ણ સાચો સંવાદ સ્થપાય છે.જેના પરિણામે જ મારીચના આશ્રમમાં દુષ્યંતનો પુત્ર ભરત સહિતની શકુંતલા સાથે પૂર્ણ મિલન સધાય છેઆ કૃતિમાં દુષ્યંતનો રથ જાણે સ્થૂળકામથી દેહ સૌન્દર્યના આકર્ષણ (અનાઘ્રાતમ પુષ્પમ) થી શરુ કરીને આત્માના વિશુધ્ધ પ્રેમની યાત્રા પૂર્ણ કરાવે છે આમ શાપરૂપ નવીન અંતરાયની નવીનતાને ધ્યાનમાં લઇ તેનું અર્થઘટન કરવાની અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની અપૂર્વ નવીનતા પણ હ્રદયગમ થઇ જાય છેકવિએ એક સાદી અને શુષ્ક પ્રણય કથાને પોતાની અદ્રિતીય પ્રતિભાનો સ્પર્શ કરાવી તેને માનવનાં સર્વકાલીન પ્રણય સ્પંદનો રજૂ કરતી અપૂર્વ અને આકર્ષક કથા બનાવી છે કવિવર ઠાકુર આ નાટકને શેક્સપિયરના ' ટેમ્પેસ્ટ 'સાથે તો પ્રા.ચી.ના પટેલે તેને ' રોમિયો 'અને ' જુલિયટ ' સાથે સરખાવ્યું છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ મહાભારતના શકુન્તલોપાખ્યાનમાંથી

 ISSN : 2277 - 7598

આધાર સામગ્રી લઈને અનેક મૌલિક સર્જનોથી સર્જાયેલું આ નાટક પણ સહૃદયના હૃદયને અનેરો આહ્લાદ આપવા સક્ષમ છે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ: ---

૧૯૯૬ તૃતીય સંસ્કરણ

(૩)મહાકવિ કાલિદાસ – સં.યશવંત શુકલ : ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ

(૪) શાકુન્તલ – સં .ઉમાશંકર જોશી

ધાર્મિક પ્રવાસન ક્ષેત્રે ઉભરતો નવો દ્રષ્ટીકોણ

ડૉ.કલ્પનાબેન બી. ચૌધરી

૧ પ્રસ્તાવના

સાંપ્રત સમયમાં ધાર્મિક સ્થળો એ ફક્ત પૂજા અર્ચના કે ધાર્મિક વિધિ-વિધાન નિભાવવા પુરતા માર્યાદિત રહ્યો નથી. થોડાક સમયથી ધાર્મિક આશય સાથે રજાઓ પસાર કરવી, મનોરંજન મેળવવા વગેરે કારણોસર લોકો મુલાકાત લેતા થયા છે બીજી બાજુ ભારતમાં ધાર્મિક વિવીધાતાઓના કારણે અનેક ધર્મીઓના ધાર્મિક સ્થળો વિકસ્યા છે. આજે આ ધાર્મિક સ્થળોની મુલાકાત જે-તે ધર્મનું પાલન કરતા હોય તેજ ધર્મના લોકો મુલાકાત લેતા નથી પરતું અન્ય ધર્મનું પાલન કરતા લોકો પણ આ સ્થળોની મુલાકાત લેતા થયા છે. બીજી નવી ઉભરતી બાબત જે-તે સ્થળે વધુને વધુ પ્રવાસી મુલાકાત લે અને ત્યાં રોજગારી ઉભી થાય તેવા પ્રયાસ થાય છે. જેના માટે આવા સ્થળોએ સાધન-સામગ્રી ની સુવિધાઓ ઉભી કરવી, સરકરી તથા સ્થાનની સુરક્ષાઓ વધારવી, તમામ ઉમરના લોકો અહી મુલાકાત લે તેવા પ્રયાસ માં બાળકો માટે મનોરંજન સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરવી. વગેરે ખ્યાલો વિકસતા જાય છે. ભારતનાં હિંદુ ધાર્મિક સ્થળો કે મંદિરો વિષે સીવાનંદા એસ.એસ જણાવે છે કે ભારતના મંદિરો ને કાવ્યાત્મક શૈલીમાં ભારતના પ્રખ્યાત મંદિરોનું ટુકું વર્ણન આપે છે. જે ફક્ત ભારતના મંદિરોનો પરિચય જ નથી પરંતુ આ સ્થળો સર્વ શક્તિમાન ભગવાનનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા વિવિધ દેવી-દેવતાઓનો ક્ષેત્ર વિસ્તાર વાધારતી માળા છે.[1]

સાંપ્રત સમયમાં કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે પ્રવાસ,પર્યટન સ્થળો એ રાષ્ટ્રીય આવક માટે મહત્વનો સ્ત્રોત બનેલ છે. ભારતમાં પ્રવાસ સ્થળો એક મોટા સેવા ઉદ્યોગ તરીકે વિકાસ પામ્યો છે. ભારતની ધરેલું રાષ્ટ્રીય આવકમાં હિસ્સો (GDP) માં ૬.૨૩ ટકા અને કુલ રોજગારમાં ૮.૭૮ ટકા ભાગીદારી છે. ભારતમાં વાર્ષિક લગભગ ૪૦ લાખ જેટલા વિદેશી પ્રવાસીઓ મુલાકાત લેવા માટે આવે છે. તથા સ્થાનીક ભારતના લગભગ ૪૬.૨ કરોડ લોકો જુદા-જુદા સ્થળોની મુલાકાત લે છે. [2]

૨ ભારત અને ધાર્મિક ખ્યાલ :-

ધર્મ હિન્દુ જીવનનો સર્વોચ્ચ આદર્શ રહ્યો છે. ભારતમાં અમૂક ધાર્મિક સ્થળો ની મુલાકાત લેવાનું વિશેષ મહત્વ રહ્યું છે કોઈપણ હિન્દુ ધર્મનાએ આ ધાર્મિક સ્થળોની મુલાકાત લેવી જ

---

[1]**Sivananda, S. S. (1957).Temples in India. The Divine Life Society.In the little volume**

[2]ASTAHA UPADHYAY : DHARMIK PRAVAS PARYATAN STHAL TARIKE SALANGPUR NI SAMAJIK SANSKRUTIK OLAKH PRAVASAN ANE SAMAJ REDSAHIN PUBLICATION 2022

જોઈએ. ચાર ધામની યાત્રા કરવા છતાં પુષ્કરની યાત્રાન કરવામાં આવે તો નિષ્ફળ જાય તેવી માન્યતા રહેલી છે.આર્નોલ્ડ હીમૈન પોતાના અભ્યાસમાં દર્શાવેલ છે કે અમેરીકામાં ૫૦૦ વર્ષના ધર્મમાં જણાવાયું છે કે ધર્મની કથા યાત્રા એવી રીતે લખાયેલ છે કે જાણે અધ્યાત્મિક યાત્રા ચાલતી હોય જેમાં યુરોપીયન પુનરુજીવનમાં અમેરિકા સ્થાયી થયા તે સમયે ઘણા લોકો માનતા કે દેવત્વની ચિંતાને બદલશે. છ્તા તેમના નવા વિશ્વના વંશજો ધાર્મિક મિશન પર ચાલ્યા ગયા પછી અમેરિકનોએ તેમના પોતાન બૌધ્ધિક યુગમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટની સ્થાપન કરી. આં સમય ગાળામાં નેતાઓ ધર્મને જાહેર અને ખાનગી બંને રીતે પ્રોત્સાહિત કરતાં હતા.[3]

૩ ધાર્મિક સ્થળની વ્યાખ્યા અને પરિચય :-

સામન્ય પણે હિન્દુ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન સર્વ વ્યાપક છે. આમ છતા કેટલાક સ્થળો એવા હોય છે કે જ્યાં ભગવાનનું નિવાસ સ્થાન હોય છે. અથવા તો કોઈ પવિત્ર વ્યક્તિ કે આપમેળે પ્રગટ થયેલ દૈવી શક્તિ કે જ્યાં તેનું નિર્માણ સ્થળ બનાવવામાં આવ્યું હોય છે. અથવા તો આવા સ્થળોએ ભગવાન કે માતાજી અથવા તો સંત દ્વારા તેનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હોય છે. આવા સ્થળોને ધીરે ધીરે લોકસમુદાયનો ટેકો મળતા તેનો ધર્મીક સ્થળ તરીકે વિકાસ થતો જાય છે. અથવાતો ગુજરાતી ભાષામાં તેને યાત્રાધામ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તીર્થસ્થાન એ કોઈ વ્યક્તિની માન્યતા અને વિશ્વાસ માટે કોઈ પવિત્ર સ્થાન અથવા મહત્વના મંદિરની લાંબી યાત્રા છે. તમામ મોટા ધર્મોના સભ્યો તીર્થોમાં ભાગ લે છે. ઇઝરાઇલનું જેરૂસલેમ શહેર યહુદી, ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામ જેવા ઘણા ધર્મોના યાત્રા માટેના કેન્દ્રસ્થ સ્થાન તરીકે કામ કરે છે. મક્કાની યાત્રા ઇસ્લામના પાંચ સ્તંભોમાંનું એક છે. બીજો સાઉદી અરેબિયામાં સ્થિત મદીના શહેરનો છે. બીજી બાજુ, ભારતમાં બૌધ્દ ધર્મના ચાર તીર્થ સ્થાનો છે. દાસે પોતાના પુસ્તક માં ભારતના મંદિરો વિષે કોણાર્કના સૂર્ય મંદિર, કન્યાકુમાંરીનું અનંત આશા દેવીનું મંદિર, મદુરાઈમાં મીનાક્ષી માતાજીનું મંદિર વગેરેના ઉલ્લેખો કાર્ય છે. [4]

4 ધાર્મિક સ્થળે નવો ઉભરતો ખ્યાલ :-

પ્રાચીન અને આધુનિક સમયમાં પર્યટનને સાધનો તથા ઉદેશ્યો સમય સાથે પરિવર્તિત થયા

---

[3]ArnoldHeimann Pilgrims in their own land 500 years of Religion in America. New Delhi

[4]**Das,M. (1975)Temples of India.Bombay: India Book House EducationTrust.**

છે. ધાર્મિક સ્થળોને ફક્ત ધાર્મિક સ્થળો જ નહિ પરંતુ પ્રવાસન સ્થળો તરીકે વિકસાવવાના પ્રયાસો થઇ રહ્યા છે. વિકાસ માટેનો એક નવો ખ્યાલ ઉભો થયો છે. આજે પ્રવાસન સ્થળ તરીકે ધાર્મિક સ્થળો વિકસી રહ્યા છે તે ક્યાં નવા આયામો સાથે તેનો વિકાસ થઇ રહ્યો છે. તે નીચે મુજબ તપાસતા.

૪.૧ વહીવટી વ્યવસ્થાનો વિકાસ :-

વિકાસની વિભાવનાઓ બદલાઈ છે, વિકાસનો ખયાલ બદલાતો જાય છે. ધાર્મિક સ્થળોનો વિકાસ કરવો એ કોઈ એક પરિમાણીય પાસું કામ આવે નહિ, આજે ધાર્મિક સ્થળોએ એક બાજુ લોકભાગીદારી, સરકારી પ્રયાસો અને ત્યાં ઉભી કરવામાં આવતી સુવિધાઓ સ્થળના વિકાસ પર અસરો કરે છે. આજે મોટા ભાગના ધાર્મિક સ્થળોએ આવા વહીવટી વિભાગો ઉભા થયા છે. જે-તે સ્થળની મુલાકાત દ્વારા ત્યાની સ્થિતિ જોતા ખ્યાલ આવે છે. કે દુકાનો, મનોરંજનના સાધનો, વાહન વ્યવહાર, આર્થિક વિનિમયની સરળતા, સામાન્ય વર્ગ થી માંડીને શ્રીમંતો રહી શકે તેવી હોટેલોની જોગવાઈ વગરે ધાર્મિક સ્થળે ઉભી થઇ છે.

૪.૨ સામાજિક સલામતી અને સુરક્ષાનો ખ્યાલ :-

પ્રવાસી એવા સ્થળની મુલાકાત લેવાનું વધુ પસંદ કરે છે જ્યાં પોતાની સુરક્ષા અને સલામતી જળવાઈ રહે. ભારતના મોટા ભાગના ધાર્મિક સ્થળોને પોલીસ સુરક્ષા સાથે સ્થાનિક વિસ્તારને લગતા નિયમોનું ઘડતર થયું છે. કેમેરા, મોબાઈલ કે પ્રદુષણ ન ફેલાય તે માટેના સ્થાનિક ધોરણો કે નિયમો ઘડવાની છૂટ અપાઈ છે. ઘણી સંખ્યામાં યાત્રાળુઓ મુલાકાત લેવાના કારણે ઉભી થતી અવ્યવસ્થાને પહોચી વળવાના આયોજન પૂર્વકના પ્રયાસ ઉભા થઇ રહ્યા છે. યાત્રાળુઓનું સામાજિક માન- સન્માન જળવાઈ રહે તેવી ભાષાઓ, સત્કાર વગેરે જેવા નવા આયામો વિકસતા જાય છે.

૪.૩ લોકભાગીદારી અને ધાર્મિક સ્થળનો વિકાસ :-

સાંપ્રત સમયમાં વિકાસનો આધાર કોઇપણ એક બાબતને ધ્યાને રાખવા કરતા બહુ પરિમાણીય બાબતનો ખ્યાલ વિકસાવતા થાય છે. કારણ તે સ્થાનિક વિસ્તાર લોકોને લાભ કરતા હોય તેવું નથી પરંતુ સમગ્ર રાષ્ટ્ર ઉપર તેની કર્યાત્મક વિકાર્યાત્મક અસરો થતી હોય છે. વિવિધ સ્થળોની સ્પર્ધાત્મક સ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે. ધાર્મિક સ્થળો માટે સ્થાનિક લોકો જેમ અગત્યના છે. તેમ પ્રવાસીઓ પણ ચોક્કસ નિયમોનું પાલન કરે જે-તે સરકાર આ સ્થળોને વિકસાવવવા પ્રયાસ કરે તો જ, વિકાસ સાધી શકાય આ જાગૃતિ આવી છે.

૫ ધાર્મિક સ્થળે નવો ઉભરતો ખ્યાલ સામે ઉભા થતા પ્રશ્નો અને પડકારો :-

૫.૧ સ્થાપીત હિત :-

લોકોની સ્વાર્થ ભરી નીતિ પોતાનો જ ફાયદો જોવો, બીજાને ભલે નુકશાન જાય અથવા તો પોતાના અંગત હિત માટે જે-તે ધાર્મિક સ્થળના અંગત નિયમોનું પાલન ન કરવું, ધાર્મિક સ્થળના વિકાસને અવરોધે છે. અંગત હિત માટે સ્થળને નુકશાન કરવું, પ્રવાસીઓ સાથે છેતરપીંડી કરવી,પ્રવાસીને આકર્ષિત કરવામાં અવરોધ ઉભો કરે છે. બીજી બાજુ પ્રવાસીઓ જયારે મુલાકાત લે છે. તે અન્ય પ્રવાસીઓને પૂછે છે અથવા તેની માહીતી મેળવે છે અને ત્યારબાદ મુલાકાત લેવાનું પસંદ કરે છે. અને જે-તે સ્થળની છાપ ખરડાયેલી હોય તો ત્યાં જવાનું પસંદ કરતા નથી.

૫.૨ ભાષાકીય પડકાર :-

ભારત એ બહુ ભાષીય દેશ છે. સમગ્ર ભારતમાં કોઈ એક ભાષા નથી, બહારથી આવનાર પ્રવાસી જયારે સ્થાનિક ભાષા જાણતો ન હોય ત્યારે સમસ્યા અનુભવે છે ભારતના કેટલાય એવા ધાર્મિક સ્થળો છે. જ્યાં શિક્ષિત લોકો ઘણા ઓછા છે અથવા અશિક્ષિત છે. તે અન્ય વ્યવસાય અર્થે અન્ય વસવાટ કરતા હોય છે. તો બીજી બાજુ પ્રવાસીઓને કઈ રીતે આદર-સત્કાર કરવા, કેવા ભાષાકીય ઉચ્ચારણો સાથે બોલાવવા તેવી તાલીમ વગરના સ્થાનિક લોકો પ્રવાસીને આકર્ષિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

૫.૩ કુદરતી વાતાવરણ :-

ભારત જુદુંજુદું ભોગોલીક વાતાવરણ ધરાવતો દેશ છે. અમુક સમયે જ મુલાકાત લેવી પર્યટકો માટે હિત કારી હોય છે. આખા વર્ષ દરમ્યાન જે-તે ધાર્મિક સ્થળોની મુલાકાત લઇ શકાતી નથી. પ્રવાસીના અભાવે રોજગારીનો અભાવ સ્થાનિક લોકોમાં નીરસતા પેદા કરે છે. સાથે ભોગોલીક વિસ્તારના કારણે અમુક સુવિધાઓ ઉભી ના કરી શકાય તેવી પરીસ્થિતીનો અભાવ આવા સ્થળોના વિકાસને પડકાર ફેક્તી બાબત બની રહે છે.

૫.૪ સ્થાનિક સંસ્કૃતિ જાણકારી નો અભાવ :-

ભારતમાં કેટલાય સ્થળો એવા છે. કે તેનો એતિહાસિક વારસો વિપુલ છે. પરંતુ જોઈએ તેટલું તેમાં ખેડાણ થયું ન હોય ત્યારે માહિતી નો અભાવ રહે છે. જયારે પ્રવાસી જે સ્થળની મુલાકાત લેતો હોય તેની જાણકારી મેળવવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોય છે. ક્યારેક જે-તે વિસ્તારની અમુક ચીજ-વસ્તુ પ્રખ્યાત હોય તે આવા સ્થળોએ મળી રહેતી હોય તો વિકાસ

સાધી શકાય જે બાબત તેના વિકાસ સામે પડકાર રૂપ બની રહે છે.

૬ સૂચનો :-

ધાર્મિક પ્રવાસ પર્યટન સ્થળ તરીકે સ્થાનિક સંસ્કૃતિક બાબતોના અભ્યાસો હાથ ધરવા જોઈએ સ્થાનિક સ્તરે લોકભાગીદારીનો વિકાસ કરવો સ્થાનિક રાજકીય નેતાઓ અંગત રસ દાખવતા થાય તેવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ. અંગત કે સ્થાપિત હિતો કરતા સ્થળના હિતને પ્રાધાન્યતા આપવી જોઈએ =પ્રવાસીને પુરતી માહિતી મળી રહે, ભાષાકીય સમસ્યાઓ ઉભી ન થાય તેવા તાલીમબધ્ધ વ્યક્તિઓ, માર્ગદર્શકો ભોમિયા તૈયાર કરવા જોઈએ. સ્થાનિક લોકોમાં નૈતિક ભાવનાના ગુણો વિકસે તે બાબતે પણ વિચારી શકાય એટલે કે લોકો પોતે જ સમજે વિચારે તેવું વાતાવરણ ઊભુ કરવું જોઈએ ભૌગોલીક વાતાવરણ ના કારણે ખાસ સમયમાં જ મુલાકાત લેવાનું પસંદ કરે છે. તેની જગ્યાએ આખા વર્ષ દરમ્યાન મુલાકાત લે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ :-

Sivananda, S. S. (1957).Temples in India. The Divine Life Society.In the little volume

ASTAHA UPADHYAY : DHARMIK PRAVAS PARYATAN STHAL TARIKE SALANGPUR NI SAMAJIK SANSKRUTIK OLAKH PRAVASAN ANE SAMAJ REDSAHIN PUBLICATION 2022

ArnoldHeimann Pilgrims in their own land 500 years of Religion in America. New Delhi

Das,M. (1975)Temples of India.Bombay: India Book House EducationTrust.

સમાજની નવી રચનામાં યુવાઓની ભૂમિકા

ડૉ. દિપીકા કે. રોહીત

આજના યુવાનો વિશાળ સમાજ વ્યવસ્થાનો એક ભાગ છે. સમાજના અન્ય વિભાગો

કરતા યુવા વર્ગ વધુ સંવેદનશીલ અને શક્તિશાળી છે વર્તમાન સમયમાં સામાજિક આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં યુવા વર્ગની અપેક્ષાઓ અને ધ્યયોમાં કાંતિકારી પોતાના ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા સમાજના બધા જ જૂથોમાં જેમ સ્પર્ધાની આંતરક્રિયા ઉદભવી છે તેમ યુવક વર્ગમાં પણ આવી સ્પર્ધા વિકસી છે સ્પર્ધાની આ પ્રક્રિયામાં ધ્યેય પ્રાપ્તિ સામે અવરોધ પેદા થતા યુવા વર્ગમાં સુધારા ની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે

ભારત દેશ વસ્તીની દ્રષ્ટિએ ખૂબ આગળ છે અબજો થી વધુ વસ્તી ધરાવતા આ દેશને ચલાવવામાં નાના મોટા સ્ત્રી પુરુષો બધાનો ફાળો છે ભારતમાં સૌથી વધુ યુવાનો છે આ યુવાનો જ દેશની કીમતી મૂડી છે જેવો દેશના નવનિર્માણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે. યુવાનોને હંમેશા ને માટે ઘર સમાજ દેશ અને દુનિયાની તાકાત એટલે કે મૂળી સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે.

આપણા દેશના યુવાનો સમાજના કરોડરજ્જુ તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ આ વાત ત્યારે જ સાચી કહેવાય જ્યારે તેઓમાં કેટલીક વિશેષતાઓ હોય જે એક આદર્શ યુવાનને રજૂ કરતી હોય.

1) ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ
2) નૈતિક ચારિત્ર
3) જવાબદારી નો અહેસાસ

<u>1) ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ :-</u>

કોઈ વ્યક્તિ સમાજનું નિર્માણ ત્યાં સુધી કરી શકતો નથી જ્યાં સુધી તેનો ઈશ્વર સાથે દ્દઢ સંબંધ ન હોય એક યુવાન ચારિત્ર્યવાન અને જવાબદાર ત્યાં સુધી બની શકતો નથી જ્યાં સુધી તેના હૃદયમાં ભગવાન્ ઈશ્વરનો ભય ન હોય અને તે ઈશ્વરે આપેલા માર્ગદર્શન મુજબ જીવન જીવતો ન હોય તેમ આ બે વિશેષતાઓ આપમેળે પેદા થતી નથી આ ગુણોને પોતાની અંદર ઉતારવાનું આદેશ ઈશ્વરે કરેલો છે તેથી જ સમાજની પ્રગતિ અને નિર્માણ માટે સામાન્ય રીતે બધા જ માનવો અને મુખ્યત્વે યુવાઓનું ઈશ્વર સાથે ગડ ગાઢ સંબંધ હોવો જોઈએ

<u>2) નૈતિક ચારિત્ર :-</u>

આજના અશ્લીલ અને નગ્નતાના યુગમાં યુવાનોનું ચારિત્ર્યવાન રહેવું અસંભવ તો નથી પણ મુશ્કેલ જરૂર છે ફિલ્મોમાં સામાયિકો અને સમાચારપત્રોમાં તેમજ માર્ગો પર લટકાવેલ હોડીંગ પણ એવા બિભત્વ અને અશ્લીલ હોય છે જે યુવાનીના મનોભાવનાને વિકૃત કરે છે અને ખોટા માર્ગે જવા પ્રેરે છે આવા સમયમાં યુવાનોએ પોતાના ચારિત્ર્યની

રક્ષા કરવી જોઈએ અને યુવાનીને બે દાગ રાખવી જોઈએ કેમ કે આ તે દૂષણો છે કે જે યુવાનોમાં પેદા થઈ જાય તો તેઓ શિક્ષિત અને કુશળ હોવા છતાં સમાજ માટે ખતરા રૂપ રહેશે અને તેના ઉદાહરણરૂપ દાખલા આપણે રોજબરોજ સમાચાર પત્રોમાં જોઈ શકીએ છીએ.

4) જવાબદારી નો અહેસાસ :-

એક નવયુવાન માત્ર પોતાના ઘર પ્રત્યેની જવાબદારી સુધી સીમિત ન રહેતા બલ્કે સમાજ માટે પોતાની જવાબદારી પણ સમજવી જોઈએ તે સમાજની સમસ્યામાં રસ લે અને તેમને સુધારો કરવા પ્રયત્નશીલ રહે લોકોની સમસ્યાની પોતાની સમસ્યા સમજે તેના અંદર આળસ અને બેદરકારી ન હોય પણ મહેનતુ હિંમતવાન અને જિંદાદિલ હોય તે સ્વાર્થી ન હોય પરંતુ લોકોનું ભલું કરનાર હોય પોતાની કુશળતા અને શિક્ષણનો ઉપયોગ સમાજને કંઈક આપવા માટે કરે કે ન કરે તેમના શોષણ માટે.

આ ત્રણ વિશેષતાઓ છે જે યુવાનોમાં પેદા ન થાય તો સમાજ પ્રગતિના સ્થાને અધોગતિ કરશે અને સમાજમાં દયા, પ્રેમ જાન માલની સુરક્ષાની જગ્યાએ જુલ્મ હિંસા, ધૃણા અને લૂંટમાર જેવી ઘટનાઓ જન્મ લેશે ઉલ્લેખ થયેલ ત્રણેય વિશેષતાઓની આજના સમયમાં ખૂબ જ જરૂરી છે યુવાનોનું એક મોટો વર્ગ આજે શિક્ષિત અને સંશોધનના ક્ષેત્રે આગળ વધી રહ્યો છે પરંતુ આપણે જોઈ શક્યા છે કે ઇમારતો અને મશીનોની પ્રગતિ સાથે માનવતા અધોગતિમાં સરી રહી છે એમ કહી શકાય અને કળાના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાંત થવાથી કે ડોક્ટર એન્જિનિયર પત્રકાર આઈએએસ અથવા આઇપીએસ બનવાથી કે રાજનીતિમાં ડોગ માંડવાથી સમાજનું નિર્માણ સાચી દિશામાં થઈ શકતું નથી જ્યાં સુધી તેમના હૃદયમાં ઈશ્વરનો ડર અને જવાબદારીની ભાવના હોય ચારિત્ર્યવાન યુવાનોમાં આ વિશેષતાઓ હોય તો જ સમાજની દિશા બદલી શકાય અને સમાજમાં ન્યાય તથા શાંતિનું વાતાવરણ ઊભું કરી શકાય, વાસ્તવમાં સમાજ નિર્માણનું અર્થ આ છે કે સમાજમાં શાંતિ સ્થાપિત થાય, માનવના માન તથા જાનમાલની સુરક્ષા થાય અને આધુનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ થકી સમાજની પ્રગતિ થાય.

આપણા સમાજના વડીલો અને હોદ્દેદારો યુવાનો પ્રત્યે ઉદાસીન વલણ દાખવે છે. તેઓ યુવાનોને તેમજ જવાબદારી વિશે જાગૃત કરતા નથી ન તેમના પ્રત્યે ગંભીર છે તેના બદલે પોતાના રાજનીતિક અને ભૌતિક સ્વાર્થ માટે તેમનો રાજનીતિક અને ભૌતિક સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ કરે છે અને તેમને મોજ મજા મસ્તીના તુફાનમાં છોડી દે છે જ્યારે આ યુવાનો હિંસા લૂંટફાટ વ્યભિચાર વગેરે જેવી ખોટી બદીઓમાં રવાડે ચડે છે તો આ મોઢેરાઓ

સરળતાથી કહી દે છે કે આજે યુવાનો સમાજ માટે ખતરા રૂપ બની ગયા છે હું વળતો પ્રશ્ન કરું છું. આ કહેવાતા સમાજના વડીલો અને સમજુ લોકો થી કે તેમણે ક્યારે યુવાનોને સાચી દિશા આપવા પ્રયત્ન કર્યા? શું તેમના પ્રશિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી? મને વિશ્વાસ છે તેમનો જવાબ ‘ના ‘ આવા વડીલોની જે યુવા વર્ગનું યોગ્ય માર્ગદર્શન કરે યુવાનોનું જોશ અને વડીલોનું માર્ગદર્શન તથા અનુભવ મળીને જ સમાજમાં સારા પરિવર્તન આવી શકે છે

<u>સંદર્ભ સાહિત્ય:-</u>

- સામાજિક સમસ્યાઓ - પ્રો.જે. કે. દવે 2010
- ભારતનું સંવિધાન - ભારત સરકાર
- Social problem - john kane
- Indian social problems - Madan. G. R
- The study of indian society – Hans Nagpaul

પંચમહાકાવ્યોમાં નવધા ભક્તિ

શૈલેષકુમાર કેશવલાલ જોષી

શ્રીમદ્ભાગવતના અગિયારમા સ્કંધમાં બે પ્રકારની ભક્તિનું વિશદ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. સાધનભક્તિ અને પ્રેમભક્તિ. આ પ્રકારના વિભાજનમાં વિવિધ વિદ્વાનોના મત

જુદા જુદા છે. પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનો સાધનભક્તિને નવધાભક્તિના નામે ઓળખાવે છે તો પ્રેમભક્તિને સાધ્યભક્તિ તરીકે ઓળખાવી છે.

નિવૃત્તિનું સાધન છે આ સાધનભક્તિને નવધાભક્તિ પણ કહેવામાં આવે છે. સાધનભક્તિ રહેલી છે તેનું વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ પ્રસ્તુત લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે

- **શ્રવણ**

હરિકથા રૂપ અમૃતનું શ્રવણ તથા પાન કરવું તે સંસારનાં વિવિધ તાપો માટે ઔષધરૂપ સાંભળવાથી તથા તેમનું અધ્યયન કરવાથી મનુષ્યને ભક્તિની પ્રાપ્તિ સહજ રીતે થાય છે તત્પર રહે છે. ત્યાં મહાપુરુષના મુખેથી નિસૃત એવી ભગવાનના ચરિત્રની અનેક અમૃત પાન કરે છે તેમને સાંસારિક ભય સ્પર્શ કરી શકતો નથી.

શિશુપાલવધ મહાકાવ્યમાં શરૂઆતમાં જ નારદમુનિ સ્વર્ગમાંથી સંદેશ લઇને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પાસે આકાશમાંથી અવતરિત થાય છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને કલ્યાણકારી દર્શન તથા ધ્યાનથી પ્રત્યક્ષ કરેલા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કોઇક વિરલ પુણ્યાત્માને જ થાય છે.[3]

- **કીર્તન**

કીર્તન છે. મહાપ્રભુ ચૈતન્યએ કીર્તનભક્તિનું મહત્વ પ્રદાન કરતાં લખ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ નામ કીર્તન ચિત્તરૂપી દર્પણનું માર્જન કરે છે. સંસારરૂપી મહાદાવાગ્નિનું શમન કરે છે. શ્રેયરૂપી કુમુદનો વિકાસ કરનાર ચન્દ્રિકાનો પ્રકાશ કરે છે. વિદ્યાવધૂનું જીવન છે આનંદસાગરને

વધારવાવાળું છે. પૂર્ણામૃતનું આસ્વાદન કરાવે છે તથા આત્માને બધી જ રીતે નિમગ્ન કરે છે.[4]

ભગવાનનું કીર્તન ભગવદ્પ્રાપ્તિનું સહજ સાધન છે. તેથી સાધકોએ હંમેશાં મનુષ્ય જો વિવશતાથી પણ પ્રભુનું નામ લઇ લે તો પણ તે સમસ્ત પાપોને દૂર કરનાર તથા શ્રોતા અને વક્તા બન્નેને પવિત્ર કરવાવાળું થાય છે. વિપત્તિ સમયે પ્રભુનું નામ લેવાથી માણસને મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડતો નથી નૈષધીયચરિતમાં વર્ણન છે કે વજ્ર સમાન ભયંકર આપત્તિ આવે ત્યારે વિષ્ણુભગવાનના મુખથી તરત જ ભગવાનનું નામ નીકળે છે.

मृत्यु हेतुषु न वज्रनिपाताद् भीतिर्महति जनस्त्वयि भक्तः।
यत् तदोच्चरति वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक्।। [5]

ચિત્તની મલિનતા પ્રભુકીર્તનથી જ દૂર થાય છે. રઘુવંશમાં દેવગણ ભગવાન વિષ્ણુની મહિમાના ગુણ ગાન ગાય છે. જેમ કે

महिमानं यदुत्किर्य तव संह्रियते वचः।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानमियत्तया।। [6]

મતલબ એવો નથી કે આપનું સમસ્ત ગુમકીર્તન પૂર્ણ થઇ ગયું ઞેપરંતુ આપના ગુણો અનન્ત છે. પૂર્ણરૂપે તેને કોઇ જાણી શક્યું નથી આપના ગુણગાન કરતાં કરતાં અમે થાકી ગયા છીએ.

- **સ્મરણ**

કરવાથી ચિત્ત તેમાં લીન થઇ જાય છે. ભગવાનની નિત્ય સ્મૃતિ બધાં જ અમંગળને નષ્ટ કરે છે તથા પરમશાન્તિ પ્રદાન કરે છે. નૈષધીયચરિતમાં દમયંતિના સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓના ચરિત્ર તથા વંશનું વર્ણન કરવામાં રાજા ભીમક અસમર્થ હતા કારણ કે મનુષ્યો દ્વારા તે વર્ણન થઇ શકતું ન હતું દેવતાઓ જ તે વર્ણન કરી શકે. તેથી વ્યાકુળ થઇને તેઓ શ્રદ્ધાળુઓના મનોરથની સિદ્ધિમાં કલ્પવૃક્ષ સમાન ભગવાન વિષ્ણુનું એકાગ્રચિત્ત થઇને સ્મરણ કરે છે.

श्रद्दालुसंकल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथांगपाणे।
तदाऽऽकुलोऽसौ कुलदेवतस्य स्मृति ततान क्षणमेकतानः।[7]

રઘુવંશમાં દેવો ભગવાન વિષ્ણુને કહે છે કે હે ભગવાન જ્યારે આપ જે કેવળ આપનું સ્મરણ કરે છે તેને પણ પવિત્ર કરો છો તો તમારું દર્શન અને સ્પર્શન વગેરે વ્યાપારોનું તો કહેવું જ શું?

केवलं स्मरणेनैव पुनाति पुरुषं यतः।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदित फलास्त्वयि।।[8]

શિશુપાલવધમાં વર્ણન છે કે ભક્તવત્સલ એવા શ્રીકૃષ્ણભગવાનમાં ભક્તિ રાખનાર વ્યક્તિ હંમેશાં તેમનું સ્મરણ કરવાથી પાપમુક્ત થઇને સાંસારિક ક્લેશોથી મુક્ત થઇ જાય છે

भक्तिमन्त इह भक्तवत्सले सन्तत स्मरणरीणकल्मषाः।

यान्ति निर्वहणमस्य संसृतिक्लेशनाहकविडम्बनाविधेः।।[9]

આમ ભગવદ્સ્મરણથી મનુષ્ય અજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થઇ જાય છે અને તેની બુદ્ધિ ભગવદ્વિષયક થઇ જાય છે.

➢ પાદસેવન

ભગવાનના સ્મરણમાં તલ્લીન થઇ જાય છે ત્યારે સાધકના હૃદયમાં હંમેશાં ભગવાનના ચરણ કમળ વિરાજમાન હોય છે. ચન્દ્રમાનાં કિરણો સમાન શીતળ ભગવાનના ચરણકમળોના પ્રકાશથી સાધકનું હૃદય આલોકિત રહે છે. સાધક ભગવાનના ચરણ કમળોનું ધ્યાન ધરીને પ્રસન્ન રહે છે. સંસારના ત્રિવિધ તાપમાથી મુક્ત થવાનો એકમાત્ર ઉપાય ભગવાનના ચરણોનો આશ્રય છે. જે માણસ નિરંતર ભગવાનના ચરણકમળોનું રઘુવંશમાં ભરતની ભ્રાતૃભક્તિ અનન્ય છે[10] તેઓ શ્રીરામની ચરણ પાદુકાઓ ગ્રહણ કરીને તેને સિંહાસન પર રાખીને રાજકાર્ય કરે છે. તથા આ જ કાવ્યમાં લક્ષ્મી દ્વારા વિષ્ણુના પાદસેવનનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.[11]

➢ અર્ચન

અર્ચન શબ્દનો અર્થ થાય છે પૂજન તેથી જુદાં જુદાં ઉપકરણોથી કરવામાં આવતી પૂજા જ અર્ચના કહેવાય છે. પૂજામાં શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ હોવાં આવશ્યક છે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વગર સાધક ઘણીબધી સામગ્રી પ્રભુને અર્પણ કરે તો પણ ભગવાન તોનાથી સંતુષ્ટ થતા નથી

જો તે ભક્તિ અને શ્રદ્ધાપૂ ર્વક માત્ર જળ પણ અર્પણ કરે તો પ્રભુ તેને પ્રસન્નતાથી સ્વીકાર અર્પણ કરે છે તેને પ્રભુ પ્રીતિપૂ ર્વક સ્વીકાર કરે છે

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः।।[12]
છે.[13]

- **વંદન**

છે.શિશુપાલવધમાં સ્તુતિ શબ્દ દ્વારા વંદનભક્તિનો નિર્દેશ છે.[14]શ્રીમદ્ભાગવતમાં અગિયારમાં સ્ધમાં શ્લોક 27 થી 45 માં વંદનવિધિ બતાવવામાં આવી છે. પૌરાણિક અથવા પ્રાકૃતિક કરીને ભગવાનની વંદના કરવી જોઇએ. રઘુવંશમાં રાવણના અત્યાચારોથી પીડિત થઇને છે.[15]એવી જ રીતે તારકાસુરથી પીડિત થઇને દેવતાઓએ સમસ્ત દેવો ચતુર્મુખ બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને પવિત્ર અર્થસભર વાણીથી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા[16]

- **દાસ્યભક્તિ**

ભવપૂ ર્વક પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને સમર્પિત કરી દેવું એ દાસ્યભાવ છે. દાસ્યભક્તિમાં છે.[17] તે પોતાને સેવક તથા પ્રભુને સ્વામીના રૂપમાં સ્વીકાર કરે છે. રઘુવંશમાં હનુમાનજીની રામ પ્રત્યેની ભક્તિ દાસ્યભક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

- **સખ્યભક્તિ**

સાધકે બધા જ વિષયોમાંથી પરાડમુખ થઇને ભગવાન સાથે સખ્યભાવથી જોડાઇ જવું જોઇએ. તેનાથી સક્યભક્તિનો ઉદય થાય છે. ભાગવતપુરાણમાં ઉદ્ધવ ભગવાનને કહે છે કે ભગવાન તમે વિશ્વબંધુ છો તમારા ચરણોની ચક્રવર્તી રાજાઓએ મુકુટો દ્વારા પૂજા કરી હતી

એવા તમે વાનરો સાથે મિત્રતા કરી છે.[18]રઘુવંશમાં વર્ણન છે તે પ્રમાણે રામે વાનરોની અપાર સેના સાથે શત્રુસંહાર માટે પ્રસ્થાન કર્યું હતું[19] ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણ- સુદામાની સખ્યભક્તિ જગત્પ્રસિદ્ધ છે.

➢ આત્મનિવેદન

આત્મનિવેદન એટલે ભગવાનમાં લીન થઇ જવું. આત્મનિવેદન ભક્તિની ચરમ અનુભૂતિ છે. આ અવસ્થામાં સાધકનું બાહ્ય ભૌતિક અસ્તિત્વ જ સમાપ્ત થઇ જાય છે. સાધક પોતાને પૂર્ણરૂપે ભગવાનમાં વિલીન કરી દે છે જે ભક્ત અનન્યભાવથી બીજા બધા કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને ભગવાનની શરણમાં આવી જાય છે ત્યારે તેનાથી કોઇ અકર્મ પણ થઇ જાય તો પણ ભગવાન તેના હૃદયમાં સમાવિષ્ટ થઇને તે બધા કર્મોને દૂર કરી દે છે. અને તેનું હૃદય શુદ્ધ કરી દે છે રઘુવંશમાં વર્ણન છે તે પ્રમાણે ભગવાન વિષ્ણુ પોતાના જે ભક્તો હંમેશાં તેમનું ધ્યાન ધરે છે તથા પોતાનાં બધાં જ કર્મોને તેમના માટે સમર્પિત કરે છે તેમને જન્મમરણના બંધનમાંથી છૂટકારો અપાવવાના છે.[20]રઘુવંશમાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે જ્યારે રામ સમુદ્રતટ પર પહોંચ્યા ત્યારે રાવમના ભાઇ વિભિષણ તેમને મળવા આવ્યા હતા. જાણે કે રાક્ષસોની રાજ્યલક્ષ્મીએ તેમની બુદ્ધિમાં બેસી જઇને હવે રામના શરણમાં જ તમારું કલ્યણ છે એવું સમજાવી દીધું હતું[21]

આમ ભક્તિના ક્ષેત્રમાં સાધનાને સ્પષ્ટ કરવા માટે પંચમહાકાવ્યોમાં વર્ણિત સાધનભક્તિના નવ ભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

સંદર્ભ

1. **भागवदपुराण 7/5/23**
2. **शिशुपालवधम् 1/29**
3. **नैषधीयचरितम् 3/82**

4. **श्री चैतन्यशिक्षानाटक श्लोक-1**
5. **नैषधीयचरितम् 21/98**
6. **रघुवंशम् 10/32**
7. **नैषधीयचरितम् 10/69**
8. **रघुवंशम् 10/29**
9. **शिशुपालवधम् 14/63**
10. **रघुवंशम् 12/17, 13/78**
11. એજન 10/8
12. **श्रीमदभगवद्गीता 9/20**
13. **कुमारसंभवम् 1/60**
14. **शिशुपालवधम् 14/60**
15. **रघुवंशम् 10/15-30**
16. **कुमारसंभवम् 2/1-3**
17. **भागवद्पुराण 11/19/10**
18. એજન **11/29/4**
19. **रघुवंशम् 12/67**
20. એજન **10/27**
21. એજન **11/68**

સામાજિક કાનૂની સુધારણા

ડૉ.માલાબેન ગામીત

સારાંશ :

સ્થિતિ જોઈ શકાય છે.સ્ત્રી -પુરુષને સમાજ અને કુટુંબમાં સરખું સ્થાનઆપતા કાયદાઓમાં સ્ત્રીને ગૌરવવંતુ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નહોતું.જો આમ તો પુરુષ જેટલા જસગવડો તેને મળતી હોત.ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી સમાજ સુધારકોએ સ્ત્રીઓને મુક્તિ આપવા અને કાયદામાં સ્થાન સુધારવા માટે ઝુંબેશ શરૂ કરીસ્ત્રી શિક્ષણ લેતી થઈ તે પોતે જ કાયદામાં તેનું સ્થાન નીચું છે તે પરિસ્થિતિને સમજી શકી પ્રગતિ આડે આવતા અવરોધો દુર કરવા માટે સ્ત્રીઓએ પોતાના હક માંગવાની શરૂઆત કરી.આ શરૂઆત ઘણી ધીમી હોવાથી કુટુંબ અને સમાજ ઉપર તેની ખાસ અસર થઈ નહી.કેટલીકવાર પ્રગતિવાદીઓ જૂનવાણી મત ધરાવતા લોકો સાથે સંમત થઈને કાયદા દ્વારા સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં સુધારણા કે સ્ત્રીઓની પરીસ્થિતિમાં સુધારો કાયદા દ્વારા આવશેશ્રી રાનડે જણાવે છે કે સમાજના બંધારણને ઊંચા સ્તરે લઈ જવા માટે કાયદો જ મહત્વનો રસ્તો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : સમાજ,સુધારણા,રિવાજ,કાયદો,નૈતિક મૂલ્યોપરિવર્તન

પ્રસ્તાવના :

સમાજસુધારણાનો હેતુ વ્યક્તિકે સમુદાયના જીવનને સમાજનાં નૈતિક મુલ્યો અને સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સુસંગત બનાવવાનો હોય છેસમાજ અને સમાજના વિભિન્ન વર્ગોને કષ્ટ આપતી કુરીતિઓને દૂર કરીને વિવિધ સવલતોની સુવિધા આપવાનો હોય છે.સમાજસુધારણાનું એક પ્રયોજન સમાજનાં જીવનવિષયક મૂલ્યો અનેસંસ્થાઓમાં પરિવર્તન લાવવાનું હોયછે.કેટલાંક રૂઢિગત મૂલ્યો સમાજનાં તત્ત્વો સાથે ભળી ગયાં હોય

તેમાં પરિવર્તન લાવી શકાય છે.જેને સુધારણા કહે છેઆવી સુધારણા વ્યક્તિલક્ષી અને સમાજલક્ષી હોય છે.

કરીને સ્ત્રીઓ અને નિમ્નજ્ઞાતીની સ્થિતિ દયાજનક હતી .ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પોતાના ધર્મને ફેલાવો કરવા અને ધર્માંતર કરવાના હેતુથી અંગ્રેજી શાળાઓની સ્થાપના કરી. નિમ્નજ્ઞાતિના લોકોમાં સામજિક સુધારણા માટેના પ્રાથમિક પ્રયાસ કર્યાસમાજ સુધારણાની પ્રવૃતિ કરનાર રાજા રામમોહનરાય અને કેટલાક શિક્ષિત લોકો પર તેના પ્રત્યાઘાત પડ્યા તેના પરિણામ સ્વરૂપે સામાજિક સુધારણા માટેના આંદોલનને વધારે વેગ મળ્યો

સ્ત્રીઓ અને કાયદો :

હિંદુ સ્ત્રીને અસરકર્તા કાયદાઓનું મૂળ શાસ્ત્રકારોએ આપેલા કાયદામાં રહેલું છેહિંદુસ્ત્રી કે મુસલમાન સ્ત્રીનું કાયદામાં ખુબજ નીચું સ્થાન હતુંવેદ,સ્મૃતિ,સત્યપૂરુષનાવર્તન અને વિવેક બુદ્ધિ દ્વારા જે નિર્ણય કર્યા હોય તે ચારમાં હિન્દુકાયદાનું ઉદ્ભભવ સ્થાન રહેલું છેહિન્દુઓને કાયદાના મૂળ તત્વો શ્રુતિ,સ્મૃતિ તેના પર લખાયેલા ભાષણ અને ટીકા,કોટના નિર્ણયો કાયદો અને લોકાચારમાંથી ઉદભવ્યા છે. હિન્દુઓને લાગુ પડતા નિયમો જુદા -જુદા ધર્મશાસ્ત્રોએ આપ્યા છે.તેમાંથી હિન્દુ કાયદો બનવવામાં આવ્યો છે.માનું અને ધર્મ શાસ્ત્રોકારોએ સ્ત્રીને જે સ્થાન આપ્યું છે.તે એકપક્ષી છે.

વૈદિકસમયમાં સ્ત્રીઓનું માન ભર્યું સ્થાન હતું પછી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર સ્થાન મળ્યું છેછતાં સ્વતંત્ર અસિત્વ સ્ત્રી માટે ન હતું .વૈદિકકાળથી સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઉતરતું ગયુંહિન્દુ કાયદાની

જેમ મુસ્લિમ કાયદાનું મૂળ ધર્મશાસ્ત્ર માં રહેલું છે તેનું ઉદ્ભવસ્થાન એકવ્યક્તિના ધાર્મિક ઉપદેશ અને અનુભવમાંરહેલું છે હિંદુ સ્ત્રીઓનું કાયદામાં સ્થાન જુદાજુદા ધર્મમાં જુદું -જુદું હતું .ધર્મમાં કાયદાઓ જુના કાયદાઓના આધરે બનાવાય છે .આ સમજવા માટે તેના સ્થાનમાં જુદા -જુદા સમયે અસ્તિત્વમાં આવેલા નવા નવા કાયદાઓની કેવી અસર થઈ તે જાણવું જરૂરી છે.

સ્પેશ્યલ મેરેજ એક્ટ :

આ કાયદો ઈ.સ ૧૮૭૨માં પસાર કરવામાં આવ્યો.આ કાયદા પ્રમાણે હિંદુ,મુસલમાન,પારસી,બૌદ્ધ,જૈન,શીખ સિવાયની કોઈપણ ધર્મ પાળનાર પુરુષ અન્ય ધર્મ પાળનારી વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કરી શકે.એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી.બંગાળામાં બ્રહ્મોસમાજ દ્વારા થયેલી ચળવળના પરિણામે આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.હતો.લગ્ન વિધિસર કરે તો જ એ લગ્ન માન્ય ગણાતું.વિધિ સિવાયના લગ્ન માન્ય ગણવામાં આવતું નહિ.વિધિ સિવાયના લગ્નને કાયદેસરની માન્યતા મળે એ માટે કાયદો બનાવ્યો.આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન કે આંતરર્ધમના લગ્ન કાયદેસર ન હતા.ઈ.સ ૧૮૭૨ માં સ્પેશ્યલ મેરેજ એક્ટ પહેલા પ્રતિલોમ લગ્ન કાયદેસર ગણવામાં આવતા નહિ.આંતરલગ્ન કે આંતરધર્મ,લગ્ન માટે કાયદાની મંજુરી લેવી જરૂરી હતી.ઈ.સ.૧૮૭૨માં સ્પેશ્યલ મેરેજ એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાની મોટી મર્યાદા એ હતી કે લગ્ન કરનાર સ્ત્રી પુરુષે એવું જાહેર કરવું પડતું કે અમે કોઈ પણ ધર્મમાં માનતા નથી.આથી સ્ત્રી -પુરુષ તૈયાર થતા નહી.આથી આ કાયદામાં સુધારાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ અને સમાયંતરે તેમાં સુધારો વધારા થતા રહ્યા.

બાળલગ્ન :

બાળલગ્ન કયારે અસ્તિત્વમાં આવ્યા એના માટેનો ચોક્કસ સમયગાળો નક્કી કરી શકાતો નથી.વૈદિકકાળમાં બાળલગ્નનું અસ્તિત્વ ન હતું ઈ.સ પૂર્વ ૪૦૦થી ઈ.સ ૧૦૦ સુધીમાં ધર્મસુત્રો કન્યાનું લગ્ન પુખ્ત ઉંમરની થાય ત્યારે કરવું એવું દર્શાવતા હતી ૨૦૦ સુધીમાં કન્યાની લગ્નવય ધીમે ધીમે નીચે ઉતરતી ગઈ.કન્યાની આઠથી દસ કે બાર વર્ષની થાય ત્યાં સુધીમાં લગ્ન કરવા અને રજસ્વલાનો પિરિયડ શરૂ થાય એ પહેલા કન્યાદાન કરે તો કન્યાદાન પિતાને પુણ્ય મળેસામાન્યતાથી લોકો નાની ઉંમરે કન્યાના લગ્ન કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ ગઈ.બાળલગ્ન દરેક જ્ઞાતિ અને દરેક ધર્મમાં થતા.બાળ લગ્ન માઠા પરિણામો સ્ત્રીએ જ સહન કરવા પડતા હતા.બાળલગ્નથી સ્ત્રી વહેલું માતૃત્વ ધારણ કરતીવહેલું માતૃત્વ બાળક અને માતા બન્ને માટે નુકસાનકારક ગણાતુંઆ માટે બાળલગ્ન પ્રતિબંધ વયમર્યાદા નક્કી કરતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

બાળલગ્ન પ્રતિબંધ કાયદો :

બાળલગ્નને શાસ્ત્રોની સંમતિ હોવાથી લોકમત પણ તેની તરફેણ કરતુ.પરંતુ તેના દૂષ પરિણામો તરફ સુધારકોનું દયાન ગયુંલગ્નની વય વધારવા માટે આ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યાં અને ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દસકમાં શ્રી મનમોહન ઘોષના મંતવ્ય પ્રમાણે લગ્ન કરનાર સ્ત્રી પુરુષની ઉંમર અમુક વર્ષની હોય તો જ લગ્ન માન્ય રાખવું જોઈએલગ્નવય ઓછામાં ઓછી બાર વર્ષની રાખવાનું દર્શાવ્યુંપરંતુ લોકોનો ટેકો મળ્યો નહિમનમોહન ઘોષની દરખાસ્ત પછી ત્રણ વર્ષ એટલે કે ઈ.સ ૧૮૯૪માં મૈસુર રાજ્યે લગ્નવય નક્કી કરતો કાયદો પસાર કર્યો આ કાયદાથી મૈસુરમાં બાળલગ્ન કરવા પર પ્રતિબંધ મુક્યોઆ

કાયદો વૃદ્ધ લગ્નને અટકાવે છે.૫૦ વર્ષ કે તેનાથી વધારે ઉંમરના પુરુષ૧૪ વર્ષની નીચેની ઉંમરની કન્યા સાથે લગ્ન કરશે.તો તેને દંડ કરવામાં આવશે.અથવા બે વર્ષની સજા થશે. ઓગણીસમી સદી મધ્યભાગ પછી બાળલગ્નના વિરોધ માટે સમાજમાં એક વર્ગ ઉદ્ભવ્યો હતો.આર્યસમાજ,બ્રહ્મસમાજઅને અન્ય સમાજ સુધારકોએ આ કાર્ય કર્યું.જ્ઞાતિ આગેવાનોએ પણ પોતાની જ્ઞાતી માટેના નિયમો બનાવ્યા.છોકરી માટે ૧૪ વર્ષ અને છોકરા માટે ૧૮ વર્ષની વયે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યુંતો પણ ધારેલું પરિણામ આવ્યું નહિસ્ત્રી શિક્ષણ દ્વારા બાળલગ્ન જાગૃતિ આવી અને આ કાયદા દ્વારા બાળલગ્ન પ્રથા બંધ કરવા માંગતા હતા.

સતીપ્રથા અને કાયદો :

વર્ષોથી સતીપ્રથા રિવાજ હતો.સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં સુધારો કરતો કાયદો પસાર કરવામાં રાજારામ મોહનરાય ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા દાયકામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.કેટલીક સ્ત્રીઓને ઈચ્છા ન હોવા છતાં તેને તેના પતિની ચિતામાં સળગાવી દેતાં.અગ્નિની જવાળા લાગતા કેટલીક સ્ત્રીઓ ચિતામાંથી બહાર આવતી ત્યારે તેને પરાણે ચિતામાં ધકેલી દેતાં.રાજારામ મોહનરાયના ભાઈના મૃત્યુ સમયે પોતાની ભાભીને સતી થવાની ફરજ પાડવામાં આવી.આ ઘટનાના પોતે સાક્ષી હોવાથી સ્ત્રીઓના આ કરૂણ દશાની તેમના મન ઉપર વધારે અસર થઈ.કોઈ પણ ઉપાયે આ કુરિવાજને અટકાવવો જોઈએ એવું નક્કી કર્યું અને સતીપ્રથા સામેની ઝુંબેશ વધારે ઉગ્ર બનાવીબ્રહ્મસભા દ્વારા તેનો જોરદાર પ્રચાર કર્યો. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઇગ્લેન્ડમાં સુધારાનું મોજું ફેલાયુંસંચાલક મંડળ માનસ પરિવર્તન થયું અને આ કુરિવાજ નાબૂદ કરવાની સંમતિ આપીલોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક ૧૮૨૮માં હિન્દના ગવર્નર જનરલ બનતા ૪થી ડીસેમ્બરે ૧૮૨૯ના રોજ પસાર કરેલા ૧૭માં

ધારા પ્રમાણે બંગાળમાં સતીના રિવાજને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવામાં આવ્યોકોઇપણ વ્યક્તિ કોઇપણ સ્ત્રીને તેના મૃત પતિની પાછળ સતી થવાની ફરજ પડે તો તેને ખુનનો અપરાધ ગણીને મૃત્યુદંડ સુધીની કડક સજાની જોગવાઈ કરવામાં આવીઅમુક અપવાદ બાદ કરતાં ધીમેધીમે સમય જતાં આ રિવાજ નાબૂદ થયો

બાળહત્યા :

સતીના જેવો જ ક્રૂર સામાજિક રિવાજ બાળહત્યાનો હતો.અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં હિન્દીની ગુજરાતીની અમુક રાજપૂત જ્ઞાતીઓમાં આ રિવાજ હતોજન્મ સમયે કન્યાને દુધના તપેલામાં ડુબાડી દેવાનો (દૂધપીતી કરવાનો)રિવાજ હતો.અફીણ અથવા અન્ય ઈલાજ દ્વારા તેની હત્યા કરવામાં આવતી.લગ્ન સમયે પિતાએ દહેજ આપવું પડતું અને લગ્ન ખર્ચ પણ વધારે થતો હોવાથી કન્યાના જન્મ સમયે જ તેને મારી નાખવામાં આવતી.શિક્ષણનો વિકાસ જેમ જેમ થતો ગયો તેમ -તેમ આમાં ફેર પડ્યો .ઈ .સ ૧૮૭૦ના કાયદાથી બ્રિટીશ સરકારે જે પ્રદેશોમાં બાળહત્યા થતી ત્યાં જન્મની નોંધણી ફરિજયાત બનાવી અને બાળકન્યાની હત્યાની ખાતરી કરવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી.આમ,ધીમેધીમે આ કુરિવાજ નાબૂદ થયો

વિધવા પુનર્લગ્ન કાયદો :

ઓગણીસમી સદીમાં બાળલગ્નના પરિણામે બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ સમાજમાં ઘણું વધારે હતું.પ્રચલિત સામાજિક રિવાજ પ્રમાણે વિધવા પુનર્લગ્ન કરી શકતી નથીઆમાંથી કેટલીક સમસ્યા ઊભી થઈ હતી.સમાજસુધારકોનો એક નવો વર્ગ વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે

પ્રયત્ન કર્યા ઈ.સ ૧૮૫૫ માં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે હિદું વિધવાના લગ્ન ઉપર લેખો લખ્યા અને પત્રિકા બહાર પાડી.ધાર્મિક દ્રષ્ટીએ વિધવા લગ્ન શાસ્ત્ર સંમત છે એવું પત્રિકામાં દર્શાવ્યું છે.આ કાયદો ઘડવા માટે સરકારને ૯૮૭ વ્યક્તિઓની સહીવાળી અરજી મોકલી હતી.રુઢિચુસ્ત લોકોએ પણ વિરોધની અરજી કરી હતીવિદ્યાસાગરે વિધવા -વિવાહ ઝુંબેશ સતત ચાલુ રાખી.સરકારે ઈ.સ ૧૮૫૬માં હિન્દું વિધવાના પુનવિવાહને કાયદેસર ઠરાવતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

સંદર્ભ :

(૧,)પ્રો.એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે,સામાજિક કલ્યાણ અને સામાજિક કાયદાઓ,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ(૨૦૦૪-૨૦૦૫)

(૨)પ્રો.ડૉ.જનક કે.જોષી અને પ્રો.ડૉ.ભરત વસાવા,શ્રમ કાનૂન અને કલ્યાણ,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ(૨૦૧૩)

(૩)એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે,આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ.

મહાકવિ કાલિદાસની કાવ્યકૃતિ ઋતુસંહાર

પ્રા. પરમાર કરમાભાઇ લલ્લુભાઇ

મહાકવિ કાલિદાસ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રાચીન નાટયકાર છે. એટલું જ નહિ તેમની

સાહિત્ય કૃતિઓ દેશ-વિદેશોમાં પ્રશંસનીય છે. સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટય જગતને તેમની કૃતિઓ પ્રેરણાદાયી સ્ત્રોત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસે સાત કૃતિઓ આપી છે. આ સાત કૃતિઓમાં બે નાની પદ્યકૃતિઓ છે. પદ્યકૃતિઓ એટલે કે માત્ર શ્લોકોનું બનેલું કાવ્ય. વિદ્વાનોએ આવી કૃતિને 'કાવ્યકૃતિ' એવું પણ એક નામ આપ્યું છે કાલિદાસની બે કાવ્યકૃતિઓમાં પ્રથમ **ऋतुसंहारम्** છે અને બીજી **मेघदूतम्** છે. અહીં વાત ઋતુસંહારમ્ ની કરવાની છે.

ઋતુસંહારમ્ છ વિભાગોવાળું૧૪૭ શ્લોકોનું કાવ્ય છે. દરેક વિબાગને 'સર્ગ' એવું પદોવાળું છે. સમાસો નહિવત છે. કયાંક કયાંક નિમ્ન અને મધ્યમ સમાસ છે. ઉગ્ર સમાસ ને સ્થાને જ નથી આપ્યું. ઋતુસંહારમ્ માં કુદરતનાંપલટાતાં રંગની સાથે દરેક પરિવર્તનની માનવજીવન પર શું અસર થાય છે તે દર્શાવ્યું છે પ્રકૃતિનાં પ્રાધાન્યમા માનવોની ઉર્મિઓ અને ભાવોને વણી લીધા છે. દરેક વર્ણન પ્રિયતમ પોતાની પ્રિયતમા ને કહે છે અથવા પ્રિયતમા પોતાના પ્રિયતમ ને કહે છે.

ઋતુસંહારમ્ ની શરૂઆત બળબળતા પ્રચંડ સૂર્ય અને જેની શીતળતાની સ્પૃહા રાખવામાં આવે છે એવા ચંદ્રનાં વર્ણનથી થાય છે. રાત્રે મધુર સંગીત રેલાતુ હોય છે લોકો રાત્રે પોતાના ભવનોની અગાશી પર સૂઇને ઉનાળો સૂખેથી પસાર થાય છે એવી કામના વ્યક્ત થઇ છે. ગ્રીષ્મનાં ગમન પછી વીજળી રૂપી ધ્વજાઓ ફરકાવતી અને વાદળોની ગર્જનાથી ઢોલ-નગારાનો અવાજ કરતી મેઘાડંબર સાથેની વર્ષા ઋતુનું આગમન થાય છે

બળબળતી સૃષ્ટિ ટાઢક અનુભવે છે સ્ત્રીઓ દેહનો શણગાર કરે છે. સૃષ્ટિનાં જીવો કામોતેજિત થાય છે. પ્રવાસે ગયેલા પતિઓ પોતાની પત્નીને મળવા અધીરા થયા છે. એવો વર્ષાનો પ્રભાવ છે. વર્ષાના ગમન પછી નવવધૂ જેવી કમનીય કાંતિવાળી શરદ ઋતુનું આગમન થાય છે. શરદ ઋતુમાં ચંદ્રમાં સુગંધીદાર પવન અને તરંગોવાળા કમળસરોવર પ્રેમીજનોની લાગણીઓને ઉતેજિત કરે છે.

શરદ પછી હેમંત ઋતુનું આગમન થાય છે હેમંતનાં આગમનથી પ્રેમીજનો પ્રણયમસ્તીમાં લીન બની જાય છે. આ ઋતુમાં આભૂષણપ્રિય રમણીઓ આભૂષણ ધારણ કરતી નથી કેમકે તેઓ ઠંડા લાગે છે. હેમંત પછી શિશિરનું આગમન થાય છે શિશિમાં બંદ લલનાઓ પુરુષોને સેવનયોગ્ય લાગે છે આ શિશિર ઋતુનાં વર્ણનમાં કાલિદાસે શૃંગારનો પ્રચૂર માત્રામાં પ્રયોગ કર્યો છે

પાંચ ઋતુઓનાં વર્ણન પછી ઋતુચક્ર કામણગારી ઋતુરાણી વસંતનાં વર્ણનમાં વિરામ પામે છે. વસંતનું આગમન કાલિદાસે અદભૂત રીતે વર્ણવ્યું છે

प्रफुल्लचुताङ्कुरतीक्ष्णसायकोद्‌विरेकमालाविलसद्‌धनुर्गुँणः ।

मनांसिवेद्‌धुंसुरतप्रसङ्गीनांवसंतयोद्‌धासमुपागतःप्रिये ।। (१-६)

"હેપ્રિય,અંકુરમાથી પૂર્ણ ખીલી ગયેલા પુષ્પોની તીક્ષ્ણ ધાર જેના બાણ છે. અને વિલસતા ભ્રમરોની પંક્તિ જેનુ ધનુષ્ય છે એવો કામદેવરૂપી વસંત નામનો યોધ્ધા પ્રેમીઓના મનને ભેદવા સારી રીતે આવી ગયો!""

વસંતનાં આગમનની અસર દર્શાવતાં કાલિદાસ લખે છે –

द्रुमाःसपुष्पाःसलिलंसपद्मंस्त्रियःसकामाःपवनःसुगंधिः ।

सुखाःप्रदोषादिवसाश्चरम्याःसर्वप्रियेचारुतरंवसन्तो ।। (२-६)

""હે પ્રિયે, સર્વનું પ્રિય કરનાર વસંતના આગમનથી વૃક્ષોપુષ્પોવાળાબન્યા છે. સરોવર કમળોવાળા બન્યા છે. સ્ત્રીઓ કામનાવાળી બની છે, પવન સુગંધવાળોબન્યો છે. દિવસ રમ્ય બન્યો છે. અને સાજ સુખમયબની છે.

આ રીતે અન્ય ઋતુઓની અપેક્ષા એ કાલિદાસે ઋતુરાજ વસંતનું ભવ્ય વર્ણન કર્યું છે. કાવ્યનો આરંભ ઋતુરાજ વસંતથી ન કરીને ગ્રીષ્મનાંબળબળતા વર્ણનોથી કરવાને કારણે અમુક વિવેચકો કાલિદાસ પર આમ ન હોવું જોઇએ એવું આરોપણ કરે છે. પરંતુ કાલિદાસે ઋતુરાજ વસંતું જે ભવ્ય વર્ણન કર્યું છેએ જોતાં એવું કહી શકાય કે જો વસંતનું વર્ણન પ્રથમ કર્યું હોત તો અન્ય ઋતુઓનું પછી થી આવતું વર્ણન નીરસ અને ફિક્કું લાગે માટે કાવ્યદ્રષ્ટિ એ વસંતનું વર્ણન સૌથી છેલ્લે કર્યું એ યોગ્ય છે

ઋતુઓનું વર્ણન સંસ્કૃ્ત સાહિત્યમાં હોય છે. કોઇને કોઇ ઋતુનું વર્ણનતોહોય જ છે. પણ ઋતુઓનાં વર્ણનમા એકમાત્ર આ મહાકવિ કાલિદાસનું અત્યંત અલગ અને ઋતુમય રમણીય કૃતિ છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસ પ્રકૃતિના તથા ઉપમાના કવિ તરીકે વિખ્યાત થયા છે. આમ **ऋतुसंहारम्** નામના ખંડકાવ્યમા તેમણે અપ્રતિમ પ્રકૃતિવર્ણેન કર્યું છે. તેમાંય વસંતઋતુનુ અત્યંત મનોહર વર્ણેન આપવામાં આવ્યું છે. જેમકે

वापिजलानांमणिमेखलानांशशाङ्कभासांप्रमदाजनानाम्!

आम्रद्रुमाणाकुसुमानातानांददातिसौभाग्यमयंवसन्त!!

"આ વસંત વાવોના જળને, મણિઓના કંદોરા ધારણ કરેલી તથા ચંદ્રની કાતિવાળી સ્ત્રીઓને

અને મોરથી લચી પડેલા આમ્રવૃક્ષોને સૌદર્ય પ્રદાન કરે છે."આમ આવા વર્ણનોથી મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિઓ જ નહિ પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્ય આકાશ ઝળહળી રહયું છે. '**सर्वचारुतरंवसन्ते**'વસંતરઋતુ મા વૃક્ષો ફૂલોવાળા અને પાણીમાં સુંદર કમળો હોય છે. સ્ત્રીઓ પ્રેમસભર હોય છે. પવન સુગંધયુકતહોય છે. વસંતમાં સમીસાજનો સમય સુખદાયક હોય છે દિવસો રળિયામણા હોય છે. વસંતરઋતુ માસઘળું અતિશય સોહામણું હોય છે.

गुरूणिवासासिविहायतूण` तनूनिलाक्षारसरयिजतानि!

सुग्निधकालागुरुधुपितानिधतेजन काममदालसाड्ग:!!

" પ્રેમના આવેગથી આળસુ શરીરવાળા લોકો જાડા(ભારે) વસ્ત્રો જલદી ત્યજીને સુગંધીદાર કાળા અગરૂના ધૂપવાળા

લાખના રસથી રંગાયેલા પાતળા(ઝીણા) વસ્ત્રો ધારણ કરે છે. આમ ઋતુસંહારમાં મહાકવિ કાલિદાસે પ્રકૃતિવર્ણન ન

જ નહિ. પરંતુ માનવજીવનમાં સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ આનંદમય વગેરે અસરોને અત્યંત સુંદર રીતે વર્ણવ્યુ છે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિઃ

અમદાવાદ – ૧ પ્રા. સુરેશ જ. દવે (નિ.) પ્રથમ આવૃતિ – ૨૦૧૧-૧૨

૪. **ऋतुसंहारकाव्यम्**- મહાકવિકાલિદાસ પ્રણીત- કાલિદાસ અકાદમી, ઉજજૈન-આચાર્ય બાબુલાલ શુક્લ શાસ્ત્રિણ.

૫.**संस्कृत**-ધોરણ ૯ ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠયપુસ્તક મંડળ'વિધાયન',સેકટર ૧૦-એ, ગાધીનગર પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૩

વૃક્ષ વિહોણા વનની વેદના

ગજેન્દ્રસિંહ બાબુસિંહ ચૌહાણ ' સમર્થ'
સેમેસ્ટર–૪

આજ હરિયાળીમાં વસતો હરિહર

થયો કોપાયમાન
જેના કારણે પૃથ્વી બની
આપત્તિ નું યાન
સાંભળજો માનવી સારા
બાંધો નહી પાપના ભારા........
વૃક્ષનું છેદન કરતો માનવ
થઈ બેઠો બેભાન
આજ કાગળ કેરા ટુકડા કાજે
નેવે મુકી છાન
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી......
તમે અટકાવો જો વૃક્ષનું છેદન
કુદરતી રાજી થાય
આ ઝાડવું તો જીવ ભૂધરાનો
એનો વંસવેલો ના જાય
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી.........
આજના યુગે પૃથ્વી ઉપર
પ્રદુષણ અપાર
હે... જળ–જમીનને હવા–પાણી
આજ થઈ ગયા બેકાર
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી......
માનવી તારા આયખાનું આજ
વૃક્ષ બન્યુ આધાર
રેવા માટે ભોમકા દેતું
ખાવા માટે ફળ એ દેતુ
મુડીની વાટ ના જોતુ
બેસવા છોયડા દેતુ
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી........
ઉંચા તારા સપના માનવ
ઉંચી મનની આશા
આજ વૃક્ષનું છેદન કરી કીધો તે
પૃથ્વી કેરો નાશ
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી.........
આજ માનવી કેળા કુળની શોભા
પુત્રથી વખણાય
આજ હરિયાળીની પહેલસ શોભા
ઝાડ થકી વખણાય

સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી.........
જેમ પુત્ર વિયોગ વાઝણી માનુ
ઝુરતુ જેવુ મન
આજ ઝાડ વિયોગે વેરાન બની
રડતુ આખુ વન
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી......
આજ વૃક્ષ વિહોણા વનની એવા
વિટંબણા અનર્થ
જન જાણી ઝંખે ઓછી કરે
એવો કોણ ? થયો' સમર્થ '
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી ....
જેમ દેહ વિહોણુ જીવતર લાજે
તુપ્તિ વિહોણુ તન
પુત્ર વિહોણુ કુળ લાજે 'એલ્યા
વૃક્ષ વિહોણું વન
સાંભળજો માનવી સારા બાંધો નહી............

ગ્રામચેતનાની અલંકૃત નવલકથા : કિલ્લો

ડૉ. યોગેશ પટેલ

(કિલ્લો: લે. મણિલાલ હ. પટેલ, તરસઘર અને કિલ્લો, પ્ર. આર.આર. શેઠની કંપની, બી.આ. ૧૯૯૫, કિ. રૂ. ૬૫)

મણિલાલ હ. પટેલ અનુઆધુનિક સમયગાળાના મહત્વના સર્જક અને વિવેચક છે કવિતા, મહત્વની નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. 'કિલ્લો' નવલકથા મણિલાલ હ પટેલની ત્રીજી નવલકથા છે. પહેલી બે કથાઓ કરતાં આ નવલકથા તેના કથાવસ્તુને આધારે જુદી પડે છે. વાસ્તવના આલેખનને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી આ નવલકથાના ગ્રામચેતનાની કથા છે. કૃતિનું કથાનક ચૌદ પ્રકરણમાં વિભાજિત છે. 'કિલ્લા' નવલકથાની વાત મૂકતાં લેખક કહે છે, "'કિલ્લો'માં વૃત્તિઓના વિફરાટની વાત કેન્દ્રમાં છે. વાસનાવૃત્તિ કેન્દ્રમાં હોવા છતાં પૈસાની લાલસા અને મોટાઈના વ્યામોહની વાત પણ 'કિલ્લો'માં છે."૧ ગામડાંની કથા છે. પાત્રો ગામડાંનાં છે. તેમના પરસ્પરના વ્યવહારો ગામડાંના છે. પાત્રોમાં ક્યાંક ઝુરાપો તો ક્યારેક સ્વાર્થ વૃત્તિ દેખાય છે. જાતીયતા, કાવાદાવા, ષડ્યંત્રો તો વળી પરસ્પર સહાનુભૂતિ ગ્રામજીવનનાં ચરિત્રોમાં રહેલી છે. નવલકથાકારે તેનું નિરૂપણ આબેહૂબ કર્યું છે. ઈશ્વર તેમજ નર્મદી, દીવા અને હીરા જેવાં નારીપાત્રોની ચિત્તઅવસ્થા દ્વારા આ નવલકથાનું પોત બંધાયું છે. પ્રાકૃતિક પરિવેશ પાત્રોની સંવેદનાને નવું પરિમાણ આપે છે. પ્રકૃતિનાં વર્ણનો, ઊર્મિભર્યું ગદ્ય આ નવલકથાને નોખી પાડે છે.

નવલકથાના કથાવસ્તુમાં લેખકે બે ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખીને કથાને રોચક બનાવી છે. 'કિલ્લો'ના પ્રથમ પ્રકરણમાં જ ફ્લેશબેક પદ્ધતિને રજૂ કરી છે. આરંભના જ પ્રકરણમાં 'કિલ્લો' નામના ગામનો પરિચય કરાવ્યો છે. "તળાવની પાળને વળગેલું કિલ્લો ગામ ખંડેરગઢથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં વસેલું, તળાવની દખણાદી બાજુએ આંતરીને ઊભેલું. સદીઓ

જૂનું ગામ." આમ વર્ણન કરી લેખક વર્તમાન તરફ ગતિ કરે છે. કથાની શરૂઆતમાં સૂનમૂન બની ગયેલા ઈશ્વરનો અતીત બતાવ્યો છે. નર્મદીનો પતિ વર્ષો પહેલાં એકાએક ઘેરથી જતો રહ્યો છે. એ તેના દીકરા ઈશ્વર સાથે રહે છે. યુવાનીમાં નર્મદી એકલી પડી જાય છે. અતૃપ્ત રહી ગયેલી જાતીય ઇચ્છાઓથી તે સતત ધૂંધવાયા કરે છે. બીજી બાજુ ઈશ્વર દરજી યુવાનીમાં પહોંચી ગયો હતો. દીવાને તે પ્રેમ કરે છે પણ તેની સાથે લગ્ન કરી શકતો નથી. લેખકે ઈશ્વર અને દીવાના પ્રેમસંબંધને પાંગરવા યોગ્ય વાતાવરણ નવલકથામાં ઊભું કર્યું છે. ઈશ્વર અને દીવાનો સંબંધ ન થાય એમાં દીવાનો બાપ છોટાલાલ જ જવાબદાર છે. છોટાલાલની બીજવારકી પત્ની હીરા પણ લાચાર છે. દીવાનું પાત્ર નવલકથામાં શરીરની તૃપ્તિ વગર અતૃપ્ત રહી જાય છે. જેને એ પરણી છે એય તૃપ્ત કરી શકતો નથી. સસરાની કુદૃષ્ટિ પડી પણ એય ફાવ્યો નહીં. અંતે એ આશ્રમમાં આશ્રય શોધે છે. નર્મદી ઈશ્વરની સ્થિતિ સમજે છે. પોતાનું તો ઠીક પણ પોતાના સંતાનનું તે સતત વિચારે છે. દીવા પાસે એ કામ કરાવવા માગતી પણ દીવા પાછી ફરી શકે તેમ નથી. તેણે તો ઈશ્વરને પત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે. બીજી બાજુ માધવ દરજી પાછો આવે છે તેવો અહેસાસ નર્મદીને થાય છે. ત્યાં સુધીમાં તો નર્મદી પોતાનું શરીર બીજાને સોંપી ચૂકી હતી. જે બીજાનો હતો એ માધવ દરજીને નર્મદી પોતાની જાતને પુનઃ સમર્પિત કરી દે છે. ત્યાં નવલકથાનો અંત આવે છે. 'કિલ્લો'ની કથા વિશે ડૉ ઉષા ઉપાધ્યાય નોંધે છે : " 'કિલ્લો' સામાજિક રૂઢિઓએ નિશ્ચિત કરેલા માર્ગથી ઉફરા ચાલીને, હૃદયના સંબંધોને વ્યવહારની ભૂમિકા ઉપર ચરિતાર્થ કરવા મથતા ને એમાં વિફળ રહેવાની ભૂતકાળની મધુર સ્મૃતિઓ વડે કઠોર શુષ્ક વર્તમાનને ભૂલવા મથતા, તડપતા અને રહેંસાતા માનવીઓની સંવેદનકથા છે."૨

કથામાં ઈશ્વર-દીવા, નર્મદી-માધવ, રેવતી, હીરા-છોટાલાલ, અમીત-ઈજી, કાનજી, નીતા જોશી, મનુભાઈ, રાવજી સરપંચ વગેરે દ્વારા કિલ્લોની ભાતીગળ પાત્રસૃષ્ટિ રચાય છે. કિલ્લો ગામ, તળાવ, ખંડેરગઢ વગેરે સ્થળો, પાત્રોની મનઃસ્થિતિનું પ્રતીકાત્મક નિરૂપણ કરવામાં મદદરૂપ બને છે. ઈશ્વર અને દીવાનું પાત્ર કથામાં મુખ્ય છે. બંને એકબીજાને પ્રેમ કરે છે પણ પરણી શકતાં નથી. ઈશ્વરનો પરિચય કરાવતાં લેખક વર્ણન કરે છે : “ઈશ્વર દરજી સાડા પાંચ ફૂટ ઊંચો, ગોરો યુવાન ફૂટડો, કાળી મોટી તેજસ્વી આંખો. ઓછાબોલો. સાવ સરળ. સમજુ; પણ છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષથી એ વધુ ગંભીર, સૂનમૂન્ને એકલો થઈ ગયો છે. જાણે એનો વ્યવહાર કોઈને તરંગી લાગે. પણ એ તો છે સાવ નિજમાં નિમગ્ન. દીવાનું પાત્ર અહીં ફ્લૅશબૅકથી કથામાં પ્રવેશ કરે છે. ઈશ્વરની સ્મૃતિઓ દ્વારા દીવાનું પાત્ર લેખકની કલમે ઉઘાડ પામતું હતું. માધવ અને નર્મદી બંને પતિ-પત્ની છે. નર્મદીનું પાત્ર પણ કથામાં મુખ્ય બને છે. માધવ પાડોશમાં રહેતી રેવતીને ખૂબ ચાહતો હોય છે. આ વાતની જાણ થતાં રેવતીનો પતિ છોટાલાલ રેવતીને ઝેર પિવડાવીને મારી નાખે છે. બીજી બાજુ માધવ ઘર છોડી ચાલ્યો જાય છે. તેનો વસવસો નર્મદીને થાય છે. નર્મદી એકલામાં અને કાયાની અતૃપ્તિમાં જીવન પસાર કરતી હોય છે. આ બધાં પાત્રો એકાકી, અસહાય, લાચાર બની પોતાનું વ્યથિત જીવન પસાર કરતાં હોય છે. હીરાને કથાનું દુઃખી પાત્ર દર્શાવ્યું છે. હીરા હૃદયની અને વ્યવહારની સ્વચ્છ રહી છે. છોટાલાલ આગળ તો તે લાચાર છે. હીરાએ લગ્ન પહેલાં જ છોટાલાલ સાથે વિરોધ તો દર્શાવેલો પણ તે બધો જ નિરર્થક નીવડે છે. હીરાને તો મનુને પરણવું હતું મનુ કુંવારો હતો એટલે વિધવાના કુંવારા સાથે લગ્ન ન થાય તેમ કહી હીરાની વાત કોઈએ ગણકારી નહિ. કથામાં બીજું એક પ્રેમીયુગલ હોય છે અમીત અને

ઈજુ. અમીત-ઈજુને એક ઈશ્વર દીવાને તળાવ અને ખંડેરગઢમાં મળતાં. તેઓ ગામના લોકોની મનોવૃત્તિથી બરાબર વાકેફ હતાં. અમીતને ઉગ્ર અને ઈશ્વરને લેખકે શાંત પ્રકૃતિનો બતાવ્યો છે.

આ ઉપરાંત નીતા જોશી, રમેશ મંત્રી, રાયજી સરપંચ જેવાં ગૌણ પાત્રો કથામાં ગૂંથાયેલાં રહ્યાં છે. નવલકથાનાં નાનાંમોટાં બધાં પાત્રો ક્યાંક ને ક્યાંક શારીરિક સંભોગની પ્રક્રિયામાં જોતર્યાં છે. મનુષ્યમાં રહેલી આદિમવૃત્તિ પાત્રો દ્વારા રજૂ થઈ છે. પ્રત્યેક પાત્રો પોતાની પ્રાકૃતિક એષણાઓને નકારી એમની ફરતે વિધિ-નિષેધોનો કિલ્લો ચણે છે.

'કિલ્લો' નવલકથાનાં વર્ણનો સંકેતાત્મક અને પ્રતીકાત્મક પદાવલી દ્વારા ઉપકારક બનાવ્યાં છે. વર્ણનોમાં આપણને નિબંધકાર મણિલાલ ડોકિયું કરતા દેખાય છે. જળકેવડા, નાગ, જળસર્પ, ખંડેરગઢ, વાવ વગેરેનાં વર્ણનો કથાના વિકાસમાં મદદરૂપ બન્યાં છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં જ ખંડેરગઢનું વર્ણન જોઈએ : "ખંડેરગઢ પર પડેલો ઢળતા ઉનાળાની ઊતરતી સાંજનો તડકો ચમકહીન લાગતો હતો. ગઢના કોટકાંગરા, ખંડિત બૂરજો અને ખુલ્લી જમીન પર ઢળેલા કાળા-ભૂરાકથ્થાઈ રંગો એકબીજાની સરહદ લોપીને પરસ્પરમાં મળીભળી ગયા હતા. તડકો આ રંગોની લિપિ વાંચવા મથતો હોય એમ ઊભેલો પણ અભણ માણસની જેમ ગૂંચવાઈ ગયેલો વર્તાતો હતો..." (કિલ્લો, પૃ ૧). તળાવનું વર્ણન લેખકે ઈશ્વરને સાથે રાખીને કર્યું છે. "ક્યાંકથી પવનની લહેરખી આવી. કમળ ઝૂમી ઊઠ્યું. તળાવ તો પ્રસન્ન માતાના ચહેરા જેવું લાગતું હતું. ઈશ્વરે આંખો મીંચી લીધી."૩ અહીં ભાષાની પણ પ્રવાહિતા લેખકે રાખી છે. વરસાદ અને કેશનું વર્ણન જોવા જેવું છે, "વરસાદ અંધાર્યો છે. પવન ખામોશ છે. કોઈએ કેશ છોડ્યા છે. કાળી બાંધણીમાં ગોરી કાયા ધન-વીજ

જેવી ચમકે છે. આખી રાત વરસાદ પડે છે. પરોઢે વાદળોમાંથી પ્રસન્ન ચંદ્ર બહાર આવે છે. વાતાવરણમાં ખૂબ ઠંડક છે. તળાવ છલકાઈ ગયાના સમાચાર છે. દીવા કેશ ગૂંથે છે."૪ નવલકથામાં પાત્રોની માનસિકતા, તેમના જાતીય ભાવો, મનોવ્યથાઓ વગેરેનાં આલેખનો નવલકથાકારે કર્યાં છે. કિલ્લો અને ખંડેરગઢનું વર્ણન ભૂતકાલીન અને વર્તમાન પરિસ્થિતિને સાથે રાખીને કર્યું છે. બદલાતા સમયની સાથે આવતું પરિવર્તન અહીં વર્ણવ્યું છે. સ્થૂળ વર્ણનોની સાથે પાત્રોમાં ચાલતા મનોભાવને લેખકે જોડ્યા છે. એટલે નવલકથામાં આવતાં વર્ણનો કથાવિકાસમાં મદદરૂપ બન્યાં છે. 'કિલ્લો' નવલકથાનાં વર્ણનો દ્વારા સર્જકચેતનાનો સુપેરે પરિચય થાય છે.

'કિલ્લો'ની ભાષા દ્વારા તેમની આગવી શૈલી ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નવલકથાના કેટલાક કાવ્યક્ષમ ગદ્યખંડો સર્જકની પ્રતિભાનાં દર્શન કરાવે છે. અમૂર્તને મૂર્ત બનાવતાં કલ્પનો અને પ્રતીકાત્મક અર્થસંદર્ભ ધરાવતાં વર્ણનો ભાષાનું આગવું પોત રચે છે જે નવલકથામાં આસ્વાદ્ય બની રહે છે. કાવ્યક્ષમ ગદ્યખંડોના કેટલાક નમૂના જોઈએ તો ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકશે. કથાના આરંભમાં જ બપોરનું વર્ણન કર્યું છે : "વર્તમાન કાંઠા પર સમયનો રથ છૂટી પડ્યો છે. વૃક્ષો ગઢના રહસ્યને ગોપનીય બનાવીને નિરાંતે ઝોકે ચઢ્યાં છે. બપોરના પંખીએ સમેટી લીધી છે બરડ પાંખો. ઊંચુંનીચું પથરાયેલું કિલ્લો ગામ ફળિયે ફળિયે ફરવા લાગ્યું છે."૫ આવું જ બીજું ચિત્ર સાંજનું રજૂ થયેલું છે : "ગામ ઉપરનું આકાશ સાંજનાં પંખીઓથી જીવી ઊઠ્યું હતું. ટોળાંના કલરવથી વૃક્ષો અને ખેતરો ભીંજાતાં હતાં. પાદર હૂતુતુતૂમવા લાગ્યું હતું."૬

કાવ્યક્ષમ વર્ણનો ઉપરાંત પાત્રોની ભાવાનુભૂતિનીઅમૂર્તતાને કલ્પનો દ્વારા મૂર્ત કરી છે.

નવલકથાની ભાષા-અભિવ્યક્તિને તાજગીસભર બનાવવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે. જાતીય આવેગોનો પ્રતીકાત્મક કલાઘાટ ભાષા દ્વારા અપાયો છે. કથામાં આવતાં સાપ અને ચંપાનાં પ્રતીકો નોંધપાત્ર રહ્યાં છે. સાથે સંસ્કૃત શબ્દોની પદાવલીના પ્રયોગો લેખકે કર્યા છે. જેમ કે, કેશ, શૃંગો, નાભિ, જં ઘાઓ, જલસિક્ત વગેરે શબ્દપ્રયોગો ભાષામાં વણાઈ ગયા છે. અંગ્રેજી શબ્દોનો વિનિયોગ પણ થયેલો છે. જેમાં મોટર-સાઇકલ, સ્કૂટર, ટ્રેક્ટર, બેંક, લૉન, રજિસ્ટર્ડ, મૅરેજ, સોસાયટી વગેરે શબ્દો કથામાં બાધારૂપ બનતા નથી. આ શબ્દો નવલકથાનાં પાત્રો, પ્રસંગોને અનુરૂપ લેખકે કરેલા પ્રયોગો છે.

'કિલ્લો' નવલકથામાં ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળમાં બનેલી મનની ઘટનાઓ સાથે મનોસંચલનોને જોડ્યાં છે. ગ્રામચેતનાની કથા હોવાના કારણે સામાજિક સંદર્ભ તેની સાથે મૂક્યો છે. અર્થપૂર્ણ ભાષા દ્વારા તેમાંથી પ્રગટતી પાત્રસૃષ્ટિ આ નવલકથાનું વિશિષ્ટ પાસું છે. કથા, પાત્રો, વર્ણનો અને ભાષાની રીતે આ નવલકથા નોંખી પડે છે. શિથિલ રૂપરચના અને અભિવ્યક્તિમાં રહી ગયેલી ખામીને કારણે નવલકથા થોડી શિથિલ જણાઈ રહી છે. નવલકથાની વિશેષતા જ તેની મર્યાદાને ગળી જાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ :

hIra]2og AnerTnk lakaro

ડો. હરેશકુમાર ભીખાભાઇ ચૌધરી

p$tavna

Maanv smajno ivkas 4va4I smya~tremanvI bu(2xa5I AnepirvtRxIt bnto jova m%yo 0e Aaidm smy4I l[ATyarna vtRman smyna koMPy8r ygma>Anke rIte iviv2 l9I pirvtRno, bdlavo @vara AneAnke pkarnI xo2o 4kI manv smajma>zDpI pirvtR Anegitix Itana jova m5e0e manvIAepotanI Anke pyogo @vara Aakax pata5 Ane2rtI pr Anke pkarnI xo2o kre 0e jemanv smajma>p` g`I]pyogI saibt 4[0e jema>p$vIna pa5ma4I p` Anke pkarna pvahI tem j 6n pda4oRnI xo2o krI 0e jema>loq>,sonu cadI,Ao[l,ges, hIro vgerekhI xkay.

jema>hIro AeAke pkarno sqt Anem jbut qnIj pda4R0ejep$vIna p3a5ma4I m5I Aave0ejeiviv2 namejem ke rTn, ma`ke, pNna vgereSv½pep` Ao5qay 0e hIro mUyTvekabR yUt qnIj 0ejekabR yUt qnIj kolsama4I p` Ae pmaqma>m5I Aave 0e pr~ubma>fkRsqta[ Anedeqavno rhelo jova m5e0e hIranuAa4IRk mUy v2ujova m5e0ehIrana gù jeva kesqta[, c5ka3, pkax, Anete Svltanepir`ametemUyvan g`ay 0e kolsano ]pyog v2arehova 0ta>mUy g`uAo0uhoy 0e JyarehIrano vprax Ao0o hova 0ta>mUy 6`U v2arehoy 0e 3ka] Anesuxrtana kar`etemo 6rèanI bnav3ma> v2upma`ma>]pyog 4to jova m5e0e raja mharajaAoma>p` Aa hIranumhTv v2ujova m5tuhtu raja rjvaDaAoma>to cl`ma>Anewe Sv½pep` hIrano]pyog 4to jova m%yo 0e Aajna smyma>p` loko sona,cadI ke PlenIm jeva mo6a 6rèaAonI bnav3ma>suxrta v2arva AneAak8Rk Anke pkaretemo]pyog kre0e hIranI ikmt tenI mjbuta[Anec5ka34I malum pDe0e b2aj hIranI kImt in&ct n hota Alg Alg jova m5e0e

jmInma4I hIro AeAke qnIj Sv½peAnekaca hIra trIkem5I Aave0e jema>tene mUyvan bnavvanukam ivix*3 karIgr vgR(rTn klakr) @vara 4ay 0eAneb jarma>tenI]cI ikmt]pje0evtRman smyma>Aa qnIj sa4eAnke]2go S4aipt 4yela 0ejema4I Anke pkarna 22a,vepar cale0eAnel oko rojgarI me5ve0e

brmUDna 'DykcaLsR2I boLDe [.s. 1496ma>'l[Us dbkR Aof hyu+s' qate x½ kre hIrano Vyvsay ivtRman smyma>Aaqa iv&vma>felayel 0e hIra]2og g` deonI mhTvnuAai4Rk pirb5 0e iv&vma>hIra ]2og sa4esk5a[neg`ab2a loko Anke p7y9 kepro9 Sv½perojgarI me5ve0e jehIra]2ognuAai4Rk pasug`vama>Aave0e

hIra]2og sa4esk5ava ma3eko[mo3a ix9` ke3Ing vgoRI j½rlyat rhel n4I. 4oDa smynI tallm pOI rTnk lakr trIkejoDa[rojgarI meLvI xkay Oe

hIrano A4Rt

hIro Ak vpraxI vStuOe jekacamal trIkem5I AaveOeAnetenI]pr iviv2 pIkyaAo krI tEyar krvama>AaveOe mo3ewagete]pyog 6rè a, zvert AneAo2Oigk 9e4ay Oe hIranI mag dex Aneivdexma>p` rhelI Oe jena kar`eAat>rra*3Iy Strep` hIra ]2ogo ivksela jova m5eOe Anemag p` rhelI jova m5eOe

iv&vna di9`Aaifka, rixya, keneDa Ane[zraylma>hIranI qa`o mo3a pma`ma> AavelI Oe bel+ym hIranuAat>rra*3Iy kenØ\g`ay Oe Aaj rItewartma>p` mb[ Ane surt hIrana Aat>rra*3Iy kenØ\ g`ay Oe ivdexI vpe arIkr`ma>hIrano mo3o fa5o rhelo Oe AmerIka AneyuAe[,,japan wartna tEyar hIrana s04I mo3a gahko Oe iv&vma> hIra]2og sa4eAnek pkareiviv2 kam4I joDa[nelokoAlg Alg rItep7y9 kepro9 rIterojgarI meLveOe

hIrana vepar pr smyesmyeko[neko[no [jaro jova m%yo Oe jesmyekaca malnI d*3IAe wartna nam moqrehtu tevqte narisgdasna raJy ktaRono t4a govlkaDa Anedi9`na raJyono [jaro hto. Tyar bad brIzlma>hIranI qa`o m5I Aavta>ib3Ix taje[jaro meLVyo. JyareAajna smyehIra]2og pr rixyanuprwuTv v2tu jay Oe

hIra]2ogna mUI A!armI sdIma>jova m5eOe 1830 sdI4I Aajs2I hIra vepar ma>Aaifka moqreuS4an 2raveOe 1880 s2I ikMblIRI p0yat qa`o pr qai`yaAo VyiKtgt mailkI 2ravta hta. 89 cors ma[lma>lgwg so5so mailko hta.]Tpadn qcRv2I jva4I Anemj UnI tgI pDva4I sy>Ut sahsnI pelAo AiStTvma> AavI htI. 1988 s2Ima>to DI-ibysRkosolIDe3e ma[Nse]Tpadn AgeAk h$4u[jaro meLvI ll2o hto. 1890 ma>teeveea`na hko DaymD> isNDIke3nename ja`ItI kpnIne AaPya hta.[9]

Samyat>rehIrana vepar ma>mdIno smy Aavta hIra]2og mdIma>fsava laGyo. Ane TyarehIra]TpadkoAewega m5Ine"sI83I selg Aogeza[zexn" namnI s>S4anI S4apna

krI jeC.S.O. trIkeAo5qay 0e Anesmy jta>D.T.C. “DaymD 3eDg kpnI” AStITvma>AavI

iv&vma>2008ma>kuI 162 imilyn kee hIranu]Tpadn 4yuhtu jenI bjar kimt 12.73 ibIlyn AmeIkn Dolr htu iv&vna mo3awagna dexo hIra bjar sa4esk5ayela 0e rf hIra]Tpadk dexoma>AoS3eIlya, bIiz l, kneDa, Aaifka, 6ana, wart, [NDoneixya, rixya vegedexono smavex 4ay 0e s04I v2urf hIranu]Tpadn krvama>bo3\sn p/4m kmeAave0e Jyarerixyn fexn bIja kmeAave0e Jyare>aIja km kneDa Aave0e hIrana]Tpadnma>warno 0. 01 3ka hISso 0e iv&vma>hIrana veparna muy kexma> Ameika, AoS3eIlya,bIiz l,wart, Aaifka vgeredexono smavex 4ay 0e[11]

hIrano]dwv

kroDo v8oRpUveJyarep$vIna pe5ma>]4lpa4l 4[TyarekabRnk pda4oRgrmIne kar`ehIrama>prIvtR paMya. 6`a v8oRs2uI Aa pkarna hIra p$vIna pe5ma>d3ayela rHya.

hIrana]dwv ivxejo[Aeto bHmaDma>AnerhSyo 0paayela 0e ANy rTnonI jem hIranusjR p` kudrtI rItej 4ye 0e syURa4I Jyarep$vI 08I pDI TyareAeAek Aagno go5o htI. 2Ime2Imep$vInI spa3I prno wag #Do pDto gyo Anep$vI iviv2 pDoma>ivwaijt 4[. p$vIna s04I]prna pDnewkuvc khevay 0e tenI }Da[35 ma[l s2unI hoy 0e Tyar bad m@ym pD 1822ma[l }Da[va5u hoy 0e AneTyarbadnu 2112 ma[lnI }Da[va5upD hoy 0e Aa pDma>7 ma[l pOI lava jova m5e0eJya drke pda4oR b5InewSm 4[jay 0e Anetenl Aag5no AWyas ma>a Anuwv Aa2arIt 0e[10]

hIro p$vInI spa3I4I lgwg 100 ma[l Adr rok qDkoma4I m5I Aave0e je kabRnma4I hIro bnva ma3esacudba` Anetapman nKkI kre0e samaNy rItehIro bnva ma3eAo0ama>Ao0u434113 PSI dba`eAne752 F tapmaneraqvuj½rI 0e jo Aa bnnema4I ko[p` Aek vedye l Ao0u hoy to hIro nhI p` gefa[3 bne0e 93 ma[l ke te4I v2are}Da[Aedba` 725.189PSI Anetapman 2192F jeI uhoy 0e

Jyare lava nIk5e0eTyaretenI sa4etehIranep` sma3I pr lave0eAne ikMbrla[3 pa[p bnave0e ikMbrla[3 nam sa]4 Aaifkama>AavelI ikMbRI pr4I Aapvama>AaVyu0ekeJya>Aava pkarnI n5IAo xo2a[htI . dek kroD v8Rphela

ikMbrla[3 namna lava pT4rnl sa4etAo p$vlnl spa3l pr AaVya. Hjaro v8oRsuDl Aa lava #Do pDto rHyo Anevrsadnl x½Aat 4ta Aa lavana phaDo 6sata rHya tenl sa4esa4e2Ir2Irevrsadnekar`eAaifkamaa>vrsadnl sa4e6sDa[ Aavtl ma3Ima>hIra hoy 0e jendIma>vhl Aave0e AaifkamA>Aajeg`I ndIAo Avel 0ekeJya>roj loko hIra xo2vanukam kre0e

ndIma4I hIra xo2ta lokono fo3ogaf:

p$vlna popDanl 200 ikml. }De loh Anem6nexym AoKsa[Dva5a qDkoma>hIra bNya hta. Anetepakya labas my sDl calurhl htl. te smyep$vlno popDo pavahl hto. hIra qas krlneikMbrla[3 qDkoma>j s04l v2arem5e0e Ao0ama>Ao0a 200 ikml.nl }Da[Aepvahl im7`ma4I j hIranubh2ar` 6Day 0e im7`nl 6nta 63ta te qDkna pola`ma4I]pr c!e0e]prna wageAmk ivwag, ivStar keSf3Ik Sv½pe p4ra[jay 0e qodkam krta teivStar, ivwag ketep3a5ma>j hIra mo3a j$4ama>m5e 0e te4l nIceqodkam krta>teupma` 63e0e Aa ivStar p$vlnl spa3l4l lgwg 100 ikml.nl }Da[Aehoy 0e[12]

wartma>hIra]2ognl x½Aat

wartma>hIro [.s. 8ml sdI4l m5e0e 16ml Ane17ml sdIma>hIranl qa`o m@ypdex AneAa2pdexma>htl AneTyr p0l Aa]2og mhb[S4igt 4yo. 17nl sdIma>

wart hIrana]Tpadnnl dl*3Ae smg/ iv&vma [jaro 2ravtuhtu Aa2b/de ma> Aavel golkoD qa`ma4I tesmyma> Anke mo3a hIra ka!vama> AaVya hta. Aajewart ]Tpadkma> S4an 2ravto n4I p` hIrana k3Ig Anepo lIxIgma>wart Aajep` iv&vma> Ag/S4an 2rave 0e wartma> Aa2b/de,k`aBk,AoirSsa,raj S4an Ane mhara*3ma> hIranI qa`o Aavel 0e

rf hIrana vpraxkar g/hkoma>wart Ag/S4ane0e wartetena [ithasma>rf maI lI2a p0I poIIx kyaRvgr Kyarey prt krvo pDyo n4I. hmena rf malnI A0t rhe0e jemumQy kar` wartma>mo3a p/ma`ma>f layel hIra polIxIg]2og 0e polIXD hIrana kul bjarma>wartno ihSso xe mLy id# 55% Anekdnl dl*3Ae 80% Ane3kDanl dl*3Ae 90% 9e Ae3leke 10 hIrama4I 9 hIranI polIXD wart kre0e[19]

Waartma>hIra]2ogne3kavI raqva ma3eAnekaca malnI smSyana invar` ma3e 'ihdSutan DaymD kpnl' H.D.C.nl S4apna 4[jèewartma>hIra]2ognegitxIl bnaVyo 0e kedl\srkarna vpearqata @vara hIrana vpear Ane]2ognev2u/yviS4t ivkas ma3etemj kaca malnI puta kvo3ama>Aayat Aneinkas A4R1966ma>'jes AeD Jvelrl p/moxn ka]iNsl' (G.J.E.P.C.) nl S4apna krvama>AavI je4I hIra]2ogne stt dorv`I Anemag/RxR m5I rheta Aajeiv&vma>wartnl namna 0e jaNyA arl 20034I wartma4I inkas 4ta tEar hIrane 'ikMbllRp/se s3lRfke' (K.P.C.) leu fr+yat htu Anetex3lRfke G.J.E.P.C. @vara Aapvama>Aave0e[20]

Waartma> mb[, jypur, idLhI, sut Ane mdas jea xheroma> G.J.E.P.C.nl xaqaAo Aavel 0e gujratma>tel x½Aat 1988ma>krvama>AavI htl. G.J.E.P.C. @vara sh Anuaint '[iNDyn DaymD [iNS33yu3' I.D.I.nl S4apna sutma>ktargam ivStarma>krvama>AavI jeno mQy]dex hIra]2ognelgta iviv2 AWyask/mo clavI karIgronekayRmtama>su2aro krvano 0e smg/ wartma>Aa Ak j s$4a F.G.A. Ane D.G.A. jea iDPloma AWyask/mo clave0e[21]

vtRman smyewartno hIra]2og

Aajewartma>polIXD 4ta kul hIraAoma>90% hIrano ma>t wartma>j polIXD 4ay 0e Anenana hIranup/ma` 95% 0e wartnl kul vai8R inkasma>hIra]2ogno fa5o

lgwg 15 4I 20 % 0e AnevtRan smyma>15 laq loko rojgarI meEvI rHya 0e wartma>mQy mba[Anesrut bekWeI 0e Jya hIrana b2a Akemo rhela 0e wartnI hIra kpnIAona lgwg 2000 je@la kayalRyo ivdexoma>Aavela 0e

gujratma>hIra]2og

wartna hIra]2ognuhb gujrat raJy k3 AnepolIXD hIranI Aat>rra*3Iy 9ena pIsi@2 2rave0e gujratma>hIra]2og lavvano 7ey palnpurna jEnonejay 0e Aa lokoAe hIra]2ognI S4apna mba[ma>krI htI. Maba[na bdre Aayat inkas ma3ema5qakIy suv2aAo htI. Maa3evtRan smyep` vepar nukWe\ibdumba[ g`ay 0e AneAa lokona vtn pIyena pDnekar`egujratma>s0p/4m bnaska#a ijLlana palnpur xhema>hIrana karqananI x½Aat 4[. 1905ma>palnpurno jsa`I pirvar hIrana vepar krto hto. Par>tuAazadI ka5ma>Aa]2ogma>ko[ivkas 4yel n hto. Wart srkareAazadI m%ya p0I hIranI Aayat nkas pr pItb2> mUkyo hto je1962ma>h3avvama>AaVyo. [.s. 1924ma>palnpurna na4alal jsa`I [zrayl sa4ehIrano vepar krta hta. Halma>p` planpurna jEnonI monopolI hIrana veparma> S4payel 0e Al3vpRa>655 ihSso yhudIAono hto jeAajegujratIAoAehasl krI lI2o 0e Aajeyhudi Aono ihSso 25% j 0e na4alal jsa`I Al3vpRj[nehIranI qrIdI krI Aavta hta. Anesmy jta>te`e Al3vpRa>j pe@InI S4apna krI htI. 1955 mftlal mhela [xrayel sa4evepar krta hta. 1960ma>klitRal mhela p` tl AvIv ma>yhudIAo sa4evepar krta hta.

Aazadl phela p` palnpurma>hIra]2ogna karqana calta hta Anetema>babuna AnecImnwa[prIqno hIra]2og mo3apayecalto hto. Anesmya>treAa hIra]2ogne nvsarIma>S45a>trIt kyoRhto. Anepalnpur4I Aa]2og gujratna bIja xheroma> phoCyo.

Saurtma>hIra]2ognI x½Aat 1950ma>4[. Saurtma>p/4m karqanugoplpura ivStarma>S4payuhtu>AneTyar bad smg/ surtma>Aa]2og p4rayo hto. surt xhe AajeDaymD> sI3I trIkel p` Ao5qay 0e vtRan smyma>gujratma>surt nvsarI, mhesa`a, palnpur vgere jeva xhero Anehveto gamDaAoma>p` p4rayel 0e vtRan smyma>iv&vna kul pollxIg> hIrama4I 72% Anewartma>pollXD hIrama4I 80% hIra ma>a gujratma>pollXD 4ay 0e wartnI kul hIra inkasma>80% ihSso ma>a gujratno 0e

gujratma>Aajesurtma>j 1000 krta>v2arekarqana Aavela 0e jema>mo3awagna karqana m@ym Anenana 0e[23]

surtma>hIra]2og AnekapD]2ognekar`ezDpI ivkas 4yelo jova m5e0e jenI g`na iv&vna zDpI ivksta >a` xheroma>4ay 0e surt xher vEivk 9eaehIrana k3Ig Ane poIIxIg kamnu hb 0e wartnI kuI hIranI inkas kma`I surt Anegujrat raJyno fa5o Igwg 80% 0e rTnkIakaro maisk 2000 4I 25000nI Aavk kmay 0e jema>a hIra poIIXDna kam4I kma[xke0e gujratma>25000 je2la hIrana yuin3o Aavela 0e jema>4I 14000 yuin3o ma>a surt xherma>j Aavela 0e tema>sat laq loko kam kre0e

paInpurma>ma5qakly suv2aAona Awavetesmyna jEn lokoAetenesurt I[gya hta Ane2008mA>200 hIrana karqana calta hta jema>4I mdIna kar`e210 karqna Akel sa4eb2 4[ gya hta. 2008nI mdIna kar`e10500 rTnkIakaro Aa karqanaAoma>4I bekar bNya hta. Aajep` AhIna jEn lokono hIra]2ogma>drke S45e [jaro jova m5e0e

mhesa`a ijLIano hIra]2og

Aa ijLIama. hIra]2ognI x½Aat ivxeko[ivgtvar maihtI pRaPt n4I. lokona mt mujb 1960 4I 1970 vCceAa ijLIama>hIrana karqanaAonI x½Aat 4yel htI. ivsngrma>1972-734I hIranukarqanu>c Iavta hrIwa[p3elna mt mujb bmaRdexna rgbuJ xherma>22o krta]|r gujratna p3el loko rgbu4I ihjrt krI vtn pa0a frela AneAih tenehIra poIIXDno Anuwv 2ravta hova4I rojgarI me5vva Aa 22ama> joDayel hta.

ivsngr DaymD> AesoisAexn pmuq r`0oDwa[na j`aVya pRma`estIas`ana ke5wa[p3el hIra]2ognI x½Aat krnara lokoma>pR4m Aave0e tena j`aVya pma`e 1966ma>hIranu>s0p4m karqanuS4aPyuhtu> AneTyar p0I]mtana AbalaI p3el p` Aag5nI hro5ma>Aave0e jena kar`eATyareAaqa ijLIama>Aa]2og ivStar paMyo 0e

Mahesa`a ijLIama>s0p4m hIranukarqanuivsngrma>S4payuhtuAneATyarep` Aa ivStarma>karqana AnerojgarI me5vta lokoma>ivsngr p4m S4aneAave0e ATyarna smyeijLIana kuI hIrana 199 karqanaAoma>4I 32.66% karqana Ane

48.19% rTnklakaro ma=a ivsngrma>0e r`OoDwa[na j`aVya pma`e1987-88ma> ivsngrma>700 hIrana karqana hta>je2008-09nI mdIma>166 karqana j rHya hta. MadI pOI ma=a 29 karqana caluhta Anejenl sQya Aanev2Ine65 s2I phocI 0e vtRan smyep3e )aitna lokono hIra ]2og pr pvTv jova m5e0ejewuka5ma>jEo wogvta hta AajefKt bej karqana jEo pase0e jeukar` jEo S45atr krI mb[Aanesu jta rHya 0e ijLlana]2ogna rTnklakaroma>#akor smajnuvcSv jova m5e 0e

pStu AWyas rTnklakaronI samaijk Aai4R smSyaAo Agno 0e jma> rTnklakarona mtVyo meVya 0e Aa maihtima>teAonI p4imk,k03ibk, kLya` AgnI yojnaAo ivge Agetpas krI 0e tma4I filt tar`o pr4I hkI xkay kevtRan smyma>rTnklakaronI samaijk ivkasnI sa4esa4eAai4R ivkas 4vo 6`o j½rI 0e rTnklakaroAepotepotana Sv ivkas ma3ejagt bnI Aag5 AavvapDxesamaijk, Aai4R AnexEi`k ivkasAelokoAnemanvsmajma>pirvtR inpjave0e

ko[p` ra*3hI sWyta Anes$kitna inmaR Aneivkas ma3eAava 7imkvgoRej yogdan rheu0e je6`umhTvpUR0e wartma>mo3awagna 7imko g/im`9aoma4I Aavta hoy 0e Jya>s2I A02oigk ivkas Anelaw tena s2I phocaDvanI VyvS4a xKy n bne Tya>s2I smajno ivkas xKy bnto n4I.